

Joseph Kardinal Höffner

**GAZDASÁGI REND,
GAZDASÁGI ETIKA**

A katolikus társadalmi tanítás irányelvei

Ordo socialis

Original (published in German):

Joseph Kardinal Höffner

WIRTSCHAFTSORDNUNG UND WIRTSCHAFTSETHNIK

Richtlinien der katholischen Soziallehre

Opening address on the occasion of the autumn meeting of the German Bishop Conference in Fulda, 23. September 1985

Series: The Chairman of the German Bishop Conference, N° 12

Editor: Secretary of the German Bishop Conference

Kaiserstrasse 163, 5300 Bonn 1

Translation and digitalization sponsored and organized by:

ORDO SOCIALIS

Academic Association for the Promotion of Christian Social Teaching

Wissenschaftliche Vereinigung zur Förderung der Christlichen Gesellschaftslehre e.V.

The members of the board are published in the impressum of www.ordosocialis.de

Head Office: Georgstr. 18 • 50676 Köln (Cologne) • Germany

Tel: 0049 (0)221-27237-0 • Fax: 0049 (0)221-27237-27 • E-mail: gf@ordosocialis.de

Hungarian edition:

In cooperation with Hungarian Kolping Association

H-1035 Budapest Vihar u. 8

© ORDO SOCIALIS, Cologne, Germany, 1992

ISBN 963 04 3560 8

**The rights of publication and translation are reserved and can be granted upon request.
Please contact ORDO SOCIALIS.**

TARTALOMJEGYZÉK

AJÁNLÁS	5
Dr. Bolberitz Pál.....	5
ELŐSZÓ	6
BEVEZETÉS	7
ELSŐ RÉSZ	8
A PIACGAZDASÁG A KERESZTÉNY TÁRSADALMI TANÍTÁS TÜKRÉBEN	8
ELSŐ FEJEZET	8
A PIACGAZDASÁG MINT IDEÁLTÍPIKUS MODELL ÉS MINT TÖRTÉNETI VALÓSÁG.....	8
I. A piacgazdaság mint a ideáltipikus modell	8
II. A piacgazdaság mint történeti valóság	9
1) A paleo-liberális piacgazdaság (Manchester-liberalizmus).....	10
a) Helytelen fejlődési tendenciák	10
b) Elproletarizálódás	10
c) A lelkiismeret megszólal: a keresztény analízis.....	11
d) Munkásszolidaritás	12
2.) A „megszelídített” kapitalizmus	14
a) Katolikus reformtörekvések.....	14
b) Állami beavatkozás	17
c) A neoliberalizmus újrafelfedezése	17
d) Szociális piacgazdaság.....	18
e) Demokratikus szocializmus a nyugati világban.....	18
f) Neomarxista irányzatok.....	19
MÁSODIK FEJEZET	19
PIACGAZDASÁG A KATOLIKUS TÁRSADALMI TANÍTÁS TÜKRÉBEN	19
I. A gazdasági élet dologi céljának teljesülnie kell	19
II. A piacgazdaságnak nem szabad konsumerizmushoz vezetnie.....	20
III. A piaci mechanizmus nem elégséges	20
IV. A gazdasági hatalom ellenőrzése	20
V. Az értékek rangsora.....	21
VI. Tőke és munka	22
VII. Technikai haladás és racionalizálás	22
VIII. Az üzem uralmi alapszerkezete	23
IX. Világmeretű felelősség.....	24
X. A munkahely biztosítása	24
XI. Környezetvédelem	25
XII. Az újraelosztás rendszere	26
MÁSODIK RÉSZ	27
A KÖZPONTI IRÁNYÍTÁSÚ GAZDASÁGI RENDSZEREK A KATOLIKUS TÁRSADALMI TANÍTÁS TÜKRÉBEN	27
ELSŐ FEJEZET	27
A KÖZPONTI IRÁNYÍTÁSÚ GAZDASÁGI RENDSZER MINT IDEÁLTÍPIKUS MODELL ÉS MINT TÖRTÉNETI VALÓSÁG.....	27
I. A központi irányítású gazdasági rendszer mint ideáltipikus modell	27
II. A központi irányítású gazdaság mint történelmi valóság.....	28
MÁSODIK FEJEZET	30
A KÖZPONTI IRÁNYÍTÁSÚ GAZDASÁGI RENDSZER ÉRTÉKELÉSE A KATOLIKUS TÁRSADALMI TANÍTÁS SZEMPONTJÁBÓL	30
I. Néhány különbségtétel.....	30

1 . A paradicsomi kommunizmus.....	30
2. Család és kolostor.....	31
II. Indoklás	31
1. Az egyéni felelősség és a kezdeményezés megszűnik	31
2. Óvás a tervgazdálkodást szolgáló totális bürokráciától	32
3. A társadalmi békétlenség forrásai	33
4. A központi irányítású gazdaság veszélyezteti a szabadságot és az emberi méltóságot	33

AJÁNLÁS

Joseph Höffner kölni bíboros érsek tudományos igényű előadásának magyar fordítását adja közre e füzetben a Magyar Kolping Szövetség. Az előadás 1985-ben hangzott el a németországi Püspöki Kar fuldai konferenciáján. Höffner bíboros – aki baráti érzésekkel viseltetett hazánk iránt, mivel neki köszönhetjük a leányfalui lelkigyakorlatos ház létrehozásának anyagi támogatását, amit egyébként személyesen áldott meg – a keresztény társadalomelmélet nemzetközi híru szakembere is volt, hiszen mielőtt püspökké kinevezték volna, a münsteri egyetemen a katolikus társadalomelmélet professzoraként tevékenykedett.

Nem kell hangsúlyozni az érdeklődő magyar olvasó számára a gazdasági élet rendszereiben való helyes eligazodás jelentőségét, hiszen napjainkban ez a kérdés valamiképpen mindenkit érint. Korábban megismerhettük a központi irányítottságú, tervgazdálkodásra épülő gazdasági rendszer „előnyeit”, s még ma is érezzük ennek – főleg a gazdasági erkölcs romlottságában – nyomait. Ám a szélsőséges szabadversenyre épülő, a szociális kérdést semmibe vevő liberális gazdasági szemlélet is jelen van már életünkben, a gazdasági etikátlanság sok formájában. A gazdasági rend akkor jó, ha nem öncélú, hanem az embert szolgálja. Mégpedig nem „általában” az embert, nem is az emberek meghatározott csoportjának érdekeit, hanem az „esélyes” és „esélytelen” embereket egyaránt. Ennek megvalósítása nem könnyű feladat, de törekedni kell rá. Mind a paleo-liberális kapitalista, mind a szocialista típusú tervgazdálkodás a gyakorlatban történelmileg csődött mondott. XIII. Leó pápa óta Szent Péter utódai körleveleikben föltárták a keresztény etikai alapokra épülő emberközpontú gazdasági rendszer körvonalait. E pápai körlevelek irányelvei szabják meg a katolikus társadalmi tanítás alapelveit, tényleges lehetőségként a szociális piacgazdaság útját jelölik meg, ami a gyakorlatban már több helyen jól bevált. Höffner bíboros előadása a fenti témákról szól. Nagy előnye, hogy nem csupán elveket rögzít, hanem a magyar olvasó előtt kevésbé ismert történelmi háttérrel is föltárja.

Ám 1985 óta „sok víz lefolyt a Dunán”, s ezt az előadás olvasása közben nem szabad figyelmen kívül hagynunk. Nincs Kelet- és Nyugat-Németország, hanem egy Németország van. A közép-kelet-európai változások ismeretében ma már „idejétmúltak” tekinthető a szerző elemzése a „létező szocializmus” működéséről. Így is tanulságos a központi irányítású szocialista tervgazdálkodásról szóló kritika, mert sajnos sokan vannak hazánkban, akik egy ún. „kádári nosztalgia” búvkörében élnek, s nem akarják tudomásul venni, hogy a szocialista rendszer nem azért bukott meg, mert megbuktatták, hanem egyszerűen azért, mert rossz. Höffner bíboros tudományos közgazdasági elemzésének olvasása minden érdeklődő számára hasznos lehet, mivel arra figyelmezteti a nyílt vagy burkolt harácsolásra beállított embereket, hogy tisztességes gazdasági erkölcs nélkül egyetlen ország sem gazdagodhat meg.

Budapest, 1993. május 1. Munkás Szent József ünnepén

Dr. Bolberitz Pál

országos prézes

ELŐSZÓ

A katolikus társadalmi tanítás területének több jelenlegi irányzata, azok értelmezése, fejlődése és gyakorlati alkalmazása világméretű figyelmet kelt és élénk vitákhoz vezet az egyházon belül és kívül egyaránt. Ez látható például a „felszabadítási teológia“ körüli vitában, vagy a „Katolikus társadalmi tanítás és az USA gazdasága“ című amerikai püspökkari körlevél gondolataiban. Ez a vita nem korlátozódott csak Latin-Amerikára vagy az USA-ra.

Mindkét jelenség jellemző a katolikus társadalmi doktrinákra, és azoknak a valóságba történő átültetésével összefüggő világméretű kapcsolataira. Így a felszabadítási teológiát nem fogadták be Latin-Amerikában, és az amerikai püspökkari pásztorlevél hatása érezhetővé vált az USA-n kívül más országokban is.

Az események tanúsága szerint a katolikus társadalmi tanítás a mai világban olyan szellemi harc, amely egyre erősödik. Nézetünk szerint ez marad az egyetlen erő, amely képes áthidalni a kollektizmus és individualizmus közötti éles különbségeket a hozzájuk kapcsolódó gazdasági és társadalmi rendszerekben. Valóban ez tűnik számunkra az emberi léthez való egyetlen kialakítható irányvonalnak a modern gazdaságban és társadalomban, vagy az emberiség és a világ keresztény formájának hiteles kialakításához.

Érezzük, hogy a katolikus társadalmi tanítás jelentősége és hatékonysága nagymértékben gyarapodhat az ilyen doktrinákkal foglalkozók gondolatainak és tapasztalatainak cseréje során. Egyaránt gondolunk azon emberek körére, akik akadémiai szinten foglalkoznak ezzel, és azokra is, akik politikai és gyakorlati megvalósítására törekednek.

A katolikus társadalmi mozgalom a német nyelvű országokban minden szinten több száz éves tapasztalatokra tekinthet vissza. Véleményünk szerint ezeket a tapasztalatokat a nemzetközi párbeszédben is fel kellene használni.

Egyesületünk egyik feladatának tekinti a kutatás és oktatás előmozdítását és a fiatal értelmiségiek segítségét a keresztény társadalomtudományok területén.

„Ordo socialis“ című sorozatunkat Joseph Höffner bíboros, a Német Püspöki Konferencia elnöke előadásának fordításával indítjuk. Az előadás témája „Gazdasági rend, gazdasági etika - a katolikus társadalmi tanítás irányelvei“. Höffner bíboros a német nyelvterületen a katolikus társadalmi tanítás egyik legkitűnőbb képviselője. 1962-ben történt püspökké szenteléséig a Münsteri Egyetem Keresztény Társadalomtanítási Intézetének igazgatója volt. Christliche Gesellschaftslehre (Keresztény társadalmi tanítás) c. művét több nyelvre lefordították. Höffner bíboros egyike azon kevés katolikus püspököknek, akik közgazdaságtanból doktoráltak. Doktori disszertációját Walter Eucken (Freiburgi Egyetem) vezetése alatt írta, aki a piacgazdaság témájának egyik legkiválóbb szakértője volt.

Tekintettel a katolikus társadalmi tanítás növekvő jelentőségére, reméljük, hogy az „Ordo socialis“ ösztönző fóruma lesz a gondolatok és tapasztalatok nemzetközi cseréjének.

Cornelius G. Fetsch

Johannes Stemmler

Köln, 1986 szeptember

BEVEZETÉS

Manapság sokan tapasztalják, hogy a bűn értelmezése – a keresztényeknél is – megváltozott, és az egyéni helyett *társadalmi* összefüggésben közelítik meg. Ez kétségtelenül jelzi a társadalmi igazságtalanságok tekintetében bekövetkezett fokozott lelkiismeretfurdalást, de azt is mutatja, hogy gyengül a személyes bűn iránti érzék. Hiszen sokan vallják, hogy a büntudat az önmegvalósítás hiányán vagy az adott körülmények sikertelen feldolgozásán alapul. A bűn valójában a személyes véték Isten színe előtt, annak a szeretetnek a visszautasítása, melyet a mennyei Atya Jézus Krisztusban nyilatkoztatott ki nekünk. Az isteni kegyelem nélkül élő embert a sötét erők tartják hatalmukban. Ezért a bűn elkülönülést jelent, elzárkózást Istentől, önmagunktól és felebarátainktól. A bűn befészkei magát a társadalmi viszonyokba is, amelyek a bűn következtében igazságtalanná válnak és így egyidejűleg újabb gonoszságok elkövetésére – gyűlöletre, bosszúra – csábítanak; a bűn kísértésére, még ha nem is a vétkezés kényszerére. Az igazságtalan körülmények csak analógia révén nevezhetők bűnnek: ilyenkor társadalmi, „szerkezeti“ bűnről beszélünk. Az ember az, aki bűnt követ el, és nem a társadalmi szerkezet.

A történelem arra tanít, hogy az ember szabadsága és méltósága nagyban függ a *gazdaság szabályozó rendszerétől*. A forradalmak kirobbanását nemcsak politikai elnyomás és társadalmi lealacsonyítás okozza, hanem legalább olyan gyakran egy kizsákmányolónak tartott és gyakran a politikai hatalommal összefonódó *gazdasági rend* is.

A keresztények mindig szenvedélyesen harcolnak az emberi méltósággal összeegyeztethetetlen gazdasági rendszerek ellen, mivel az elnyomás és a kizsákmányolás nemcsak az emberrel vagy a társadalommal szembeni igazságtalanság, hanem Isten színe előtt is bűn.

Gazdasági rend alatt azon keretfeltételek összességét értem, amelyekben a gazdasági folyamat működik. A mindenkori gazdasági rendtől függ, hogy ki állapítja meg a termelési terveket, a technikai eljárásokat, a termelés ütemezését, helyszínének kérdését, a rendelkezésre álló fogyasztási cikkek és szolgáltatások terjedelmét és módját, az árakat és az alapvető szükségleti cikkek elosztását, ki határozza meg, hogy szabadon lehet-e hivatást és munkahelyet választani, és hogy szavatolt-e a fogyasztási cikkek szabad választása. A gazdasági rendnek két alapvető formája különböztethető meg:

a piacgazdaság és központi irányítású gazdaság. Napjainkban mindkét rendszer világméretű jelentőségű. Ez osztja két táborba kelet és nyugat, észak és dél országait.

ELSŐ RÉSZ

A PIACGAZDASÁG A KERESZTÉNY TÁRSADALMI TANÍTÁS TÜKRÉBEN

Első fejezet

A piacgazdaság mint ideáltipikus modell és mint történeti valóság

I. A piacgazdaság mint a ideáltipikus modell

1. A piacgazdasági rendszerben – ha ezt ideáltípusként értjük – a háztartások és az üzemek gazdasági terveiket önállóan készítik el. A föld, az épületek és a termelőeszközök magántulajdonban vannak, a tulajdonosok szabadon rendelkezhetnek a tulajdonukkal. Mindenki szabadon gyakorolhatja szakmáját és bárki alapíthat új vállalatot. A keresletet és kínálatot a verseny szabályozza. Az ajánlattevők és az ajánlatot keresők a piacon találkozáskor elfogadják a névtelen piac adott árait, és csekély kínálatuk vagy keresletük révén nem gondolnak arra, hogy működésük valamilyen módon befolyásolja az árakat.

2. A katolikus gazdaságetikusok már sok évszázaddal ezelőtt felismerték a piac fontosságát. Azon a véleményen voltak, hogy a gazdasági verseny képes megvédeni a fogyasztókat a túl magas áráktól, tehát a kizsákmányolástól. Dominikus Banez a 16. században például a következő megállapítást tette: „vagy az áru keresi a vevőt”, és ez „egyike azon okoknak, melyek az árak csökkenését eredményezik”, vagy „a vevők keresik az árut”, és ekkor az árak emelkednek (1). Johannes de Lugo ezt a következőképpen fejezte ki: az árakat azok a körülmények határozzák meg, amelyek megelőzik a vásárlók és eladók kívánságait az árak tekintetében – „vagyis az adott áru bősége vagy hiánya, a pénzmennyiség, a vásárlók vagy az eladók túlsúlya illetve alacsony száma és az eladás vagy a vásárlás sürgőssége” (2). A württembergi Konrad Summenhart (megh. 1502-ben) írásaiban már megjelenik az a gondolat, hogy azt a gazdasági rendszert kell előnyben részesítenünk, amely – Oswald von Nell-Breuning szavaival élve – „az erkölcs minimumával” beéri. Ahogyan Summenhart megjegyzi: azok, akik egymás ellen versenyeznek, „kevésbé szemtelenek, és kevesebb lehetőségük van arra, hogy termékeiket uzsoraáron adják el”, mint azoknak, „akik egyedüli kínálói áruiknak”. Ha nagyon magas árat követelnek, „az emberek azokhoz özönlenek, akik alacsonyabb áron árulnak”. Más szóval, ezek a kereskedők nem rögzíthetik áraikat tetszőlegesen magas szinten, még ha „beállítódásuk alapján *szeretnének* is uzsoraárakat elérni” (3). Ludwig Molina szerint az árakat „nem a kereskedők nyeresége vagy vesztesége alapján kell kijelölni, hanem attól az értékeléstől (communis aestimatio) függően, amelyet a közösség határoz meg ott, ahol az árut felkínálják” (4). Amint Martin von Azpilcueta a 17. század elején rámutatott, a kereskedők között szokásos mondás az arról, miszerint valamely termék csak annyit ér, amennyit megkap érte az ember a piacon, helyes, ha „ezen azt az árat értjük, amit a kereskedő 'itt és most' kap a bevett kereskedelmi gyakorlatnak megfelelően, készpénzfizetés ellenében”, és ha „a monopólium, csalás és félrevezetés kizárt” (5). Súlyos szemrehányással illeti Martin von Azpilcueta azokat a monopol helyzetben lévő eladókat, akik az árak uraivá teszik magukat, és

a monopólium révén az egyetlen eladóvá válnak. A 15-16. században a monopólium szó hasonló érzelmi színezetet árasztott mint napjainkban a „kapitalizmus” szó.

A katolikus egyház gazdaságetikusait a korábbi századokban alaptalanul vádolták „statikus” szemlélettel, mivel úgymond azt hirdették, hogy mindenkinek meghatározott helye van a társadalomban és a gazdaságban, amelyet a származás és a társadalmi helyzet jelöl ki. Ludwig Molina egyértelműen visszautasítja a „szükségletfedezés eszméjét” (Sombart). Rámutatott arra, hogy „minden társadalmi rétegnek megvan a joga az államban ahhoz, hogy magasabb szintre emelkedjék, ha úgy hozza a sors. Az életben senki sem jogosult egy meghatározott rangra, és bárki felemelkedhet és lesüllyedhet a társadalmi ranglétrán” (6). Mindazonáltal helytelen volna a 15-16. századi katolikus gazdaságetikusokat úgy szemlélni, mint a gazdasági liberalizmus előfutárait. Ezek a teológusok aggódtak azon egyének szabadságáért és méltóságáért, akiknek piaci döntései nem a saját hasznukon, hanem – ahogyan e teológusok ismételtén írják – „a társadalmilag kialakult értékek elismerésén” alapulnak (7).

3. A gazdasági liberalizmus másfajta képzetekből indult ki: a felvilágosodás korában módszeresen kifejlesztette a szabad piacgazdaság ideáltipikus modelljét. Adam Smith (1723-1790) biztosra vette, hogy a gazdaságnak - akár csak a világmindenségnek – előzetesen adott természetes rendje, „előre megállapított harmóniája” van, amelyben minden a maga útján haladna, ha szabadon kibontakozhatnának a természet erői, a szabadság, a teljesítménykészség és a versenyszellem. Az embernek nem lenne szabad beavatkoznia ebbe a természetes rendbe, mert akkor minden összezavarodik. Az „általános boldogsággal” való törődés „Isten dolga, és nem az emberé” (8). Az egyén „mindig csak saját nyereségének” megszerzésére törekszik, de egy „láthatatlan kéz vezeti”, így egyidejűleg öntudatlanul és akaratlanul is a közjót szolgálja (9).

Ritkán látható olyan, a gazdaságba vetett óriási mérvű, mintegy pszeudo-teológiai reménykedés, mint az iparosodás korának kezdetén (10). Az emberek megindító optimizmussal hitték, hogy megkezdődhet az általános jólét időszaka a népesség minden rétege számára.

II. A piacgazdaság mint történeti valóság

Az iparosodás korának kezdetén a nyugati társadalmi és gazdasági rendet alapvető átalakulás jellemezte. Az ezeréves rendi uralom a francia forradalom idején összeomlott. A polgárság, a harmadik rend, arra törekedett, hogy politikai, gazdasági és kulturális hatalomra tegyen szert, és eközben elsöpörte a feudális rendszer kiváltságos osztályait. A parasztokat, akik eddig a társadalmi piramis legalsó szintjén voltak, felszabadították az alávetett jobbágyi sorból. Azt kívánták, hogy ne legyen többé elnyomott osztály.

A politikai szabadság követelményét összekapcsolták a *gazdasági szabadság* követelésével. Csak a szabad, önérdektől vezérelt emberek erőfeszítése teremthet jólétet. Adam Smith szerint azt még nem éltük meg, „hogy azok, akik azt bizonygatták, hogy az egyetemes jólét érdekében járnak el, valóban sok jót tettek volna”; holott bárki, aki a „saját hasznára” törekszik, „sokkal eredményesebben támogatja a nemzet érdekeit, mintha szándékosan is arra törekedett volna” (11).

1) A paleo-liberális piacgazdaság (Manchester-liberalizmus)

a) Helytelen fejlődési tendenciák

Azokat a gazdasági rendszereket, melyek a régi gazdasági liberalizmus eszméin alapulnak, II. János Pál pápa „kezdeti kapitalizmusnak” nevezi (12). A neoliberalizmus képviselői is elismerték a nemkívánatos tendenciákat a régi liberalizmusban, és igyekeztek elhatárolni magukat ezektől a tanoktól. Alexander Rüstow például „a 19-20. századi piacgazdaság beteges elfajulásának súlyos formájáról” beszél, melyet „a szabad piacgazdálkodással ellenséges, attól idegen uralmi-monopolisztikus elemek burjánzása” belülről rombolt szét (13). Ez nem cáfolja azt, hogy az önérdkek és a versenynek megvan a maga saját dinamikája. Az ipari forradalom után következő korszak óriási gazdasági vívmányokat eredményezett. A tudományos felfedezések és a szabad versenyben rejlő új lehetőségek segítségével az ember módszeresen uralkodóvá vált a természet mindeddig rejtett energiái felett. A természet erőit a fizika, a kémia és a biotechnológia keretei közé zárja, mely látványos fejlődése révén a modern gazdaság alapjává és a civilizációnk vázává vált. A találmányok és a felfedezések egymást követik. Az emberek átlagéletkora 35 évről 70 évre emelkedett. A tömegek életszínvonala lényegesen megnövekedett. A frankfurti iskolához tartozó Max Horkheimer elismerte, hogy „a proletariátus szociális helyzete ... forradalom nélkül is javult”, és hogy „a közös érdek” „már nem a társadalom radikális megváltoztatása” (14). Az Amerikai Egyesült Államok püspökei „Katolikus társadalmi tanítás és az USA gazdasága” című püspökkari pásztorlevelük tervezetében megjegyzik: „Az Egyesült Államok gazdasága mérhetetlen sikereket ért el polgárai anyagi szükségleteinek kielégítésében és életszínvonalának javításában. Népünk a Föld leggazdagabb országainak egyike” (15).

b) Elproletarizálódás

Ennek ellenére a gazdasági liberalizmus kora rossz társadalmi közérzethez vezetett, és felvetette a „szociális kérdést”. Az optimista remények ellenére a munkások elmondhatatlan nyomorban éltek - főleg a 19. század első felében. Ezt a nyomort az alacsony bérek, a hosszú munkaidő, a női és gyermekmunka alkalmazása jellemezte. Ha a „proletariátus” megnevezést valaha is találóan alkalmazták a munkaerőre az iparosodás korában, akkor az a múlt század első felében volt. Sok ember létbiztonsága ebben az időben szűnt meg a jobbagysorból való kilépése miatt, és ezek az emberek munkásnak álltak be a gyárakba. Kétség nem fér hozzá, hogy az iparosodás korszaka előtt is voltak védtelen, nyomorgó városlakók: a koldusok, akik néhány városban a lakosság 7-10 százalékát tették ki. 1476-ban például Kölnnek 40000 lakosa volt, melyből 3000 volt a koldus. Az iparosodás korának kezdetén gyakran gyűjtötte össze őket a rendőrség és a gyárakba küldte dolgozni. Amint Gerhard von Schultze-Gavernitz megjegyezte: „Nem a munkásból lett a szegény ..., hanem a nyomorgóból lett a gyári munkás” (16). Ez a vélemény talán némileg egyoldalú. A népesség több rétege számára a gyárak voltak „a nyomor forrásai”. Sok kisvállalkozó kézműves, például a takácsok, elvesztették megélhetésüket. Azonkívül a proletariátus soraiban is kezdett felszaporodni az olcsó munkaerő-állomány, amit a születési arányszám is igazolt. Európában a 19. században éltek a gyermekáldásban leggazdagabb családok. 1800 és 1930 között Európa népessége 187 millióról 490 millióra nőtt.

c) A lelkiismeret megszólal: a keresztény analízis

A német katolikus egyházzal szemben gyakran hangzott el a vád, hogy nem vették észre a 19. századi a proletariátus nyomorát, és hogy Marx tanítása nyitotta fel elsőként az emberek szemét. Ez az ítélet nem felel meg a tényeknek. A német katolikus egyház vezető személyiségei már jóval Marx előtt tanulmányozták a munkások helyzetét, jóllehet az egyház társadalmi tanítása még nem nyilvánított véleményt ezekről a társadalmi fejleményekről. Ezek a katolikusok keresztény lelkiismeretükkel összhangban cselekedtek, és elemzésük a következő eredményekre vezetett.

Először: zabolátlan verseny a gazdaságban

Legfőbb bűnösnek a féktelen versengéssel fémjelzett szabadversenyos kapitalizmust tekintették. 1816-ban, azaz két évvel Marx születése előtt, Adam Müller már hivatkozott a szabad versenyre és a pénzgazdaságra, mint „a társadalomellenes szellem és azon gögös önzés legáltalánosabb megnyilvánulására...”, amely kiváltotta az elmúlt harminc év borzalmas forradalmait” (17). Peter Franz Reichensperger koblenzi ügyvéd és politikus a következőket írta 1847-ben, egy évvel a „Kommunista kiáltvány” megjelenése előtt: Adam Smith óta „gyakorlatilag elfogadott állítás”, „hogy minden egyén előnyéből a közösség előnye épül.” Reichensperger továbblépve kimutatta, hogy „ez az egyoldalú és rövidlátó elmélet” nem veszi figyelembe azt a tényt, „hogy az egyéni nyereség, melyhez mások tízszeres vesztesége árán lehet hozzájutni”, nem mindenki nyeresége, hanem rablógazdálkodás. A „féktelen verseny, amelynek elvét a legszélsőségesebb következményeiig vitték”, „hasonlítható az éhséghez, amely nemcsak arra kényszeríti az embereket, hogy keményen dolgozzanak, és minden erejüket latba vessék, hanem... arra is, hogy kétségbeesett tetteket kövessenek el, és figyelmen kívül hagyják minden jogi érzéküket”. Reichensperger szerint a verseny a „kapzsiságra és önzésre nevel, melynek eredményeként az egyén féktelen örülettel építi saját gazdasági szerencséjét emberek százai könyörtelenül lerombolt életének romjain, sőt e kettő talán egészen ugyanaz” (18).

Másodszor: osztálytagozódás

Az osztályharc már előrevetette árnyékát. 1823-ban a „Katholik“ című mainzi újság azt írta, hogy a társadalom két osztályra tagozódik – „a tékozlókra és az éhes koldusokra, az emberi lényekre és a mállás lovakra, a gazdagokra és a szegényekre” (19).

Harmadszor: parttalan iparosodás

Ez veszélyezteti az embert. Adam Müller 1816-ban felpanaszolta, hogy a vállalkozók, „az ipar új papjai”, reményteli és önelégült álmokat szövögetnek az „ipar viláгурalmáról” anélkül, hogy felfognák: „a vétkes munkamegosztás az embereket kerek, hengerek, küllők, tengelyek közé sodorja, megfosztja egész-mivoltuktól és szétdarabolja őket morális és vallási tekintetben” (20).

Negyedszer: a munkásosztály elnyomódása

Különösen a Joseph Görres által alapított „Historisch-politische Blätter“ ecsetelte a proletariátus nyomorát sötét színekkel. Megjelenése első évében (1838) a lap a következő állásfoglalást hozta nyilvánosságra: Miközben „vég nélküli viták folynak a kamarákon belül és kívül az államelméletek és a népszuverenitás elvont témakörében...”, „az éhség réme rongyokba burkolva, türelmetlenül ott áll ajtónk előtt, fenyegető ujjával kopog és sürgetve követel kenyeret és ruhát“ (21). Peter Franz Reichensperger már jóval Marx előtt megrendítő beszámolót tartott a munkások nyomoráról. A gyárakat a „korrupció és a prostitúció fészkeinek“ nevezte. A legszörnyűbb azonban a gyermekek kizsákmányolása. „Valóban túlzás-e, ha azt mondom, hogy ezeknek a szerencsétlen és tehetetlen teremtményeknek az élet csak átok és pokol?” „Hozhat a munka boldogságot és áldást olyan ország számára, amely ilyen förtelmet eltűr a kellős közepén, miközben törvényt hoz a csalogányok védelmében és az állatkínzás ellen?” (22) 1845-ben Giraud de Cambrai bíboros érsek a munkáskérdéssel kapcsolatban pásztorlevélben tiltakozott az „embernek ember általi kizsákmányolása“ ellen (23). Ez a kifejezés egyébként 1829-ből, Saint-Simon francia követőitől és nem Karl Marxtól származik (24).

Ötödször: a kommunizmus veszélye

A szabadversenyos kapitalizmus öröksége a kommunizmus lesz. Egy évvel a Kommunista kiáltvány megjelenése előtt - 1847 őszén - a „Historisch-politische Blätter“ a következőket jövendölte: A munkásforradalom „ál-misztikus és fanatikus jelleget“ fog ölteni és egy „apokaliptikus jövőbeni birodalom“ kiépítésére törekszik majd (25). Néhány évvel később ugyanez a lap megjegyezte, hogy a kommunizmus „nem lehetetlenség”, hanem „az európai politikai fejlődés következménye, és éppen ezért fenyegetőbb veszély, mint ahogy azt gondolnánk“ (26). A szolgaság „úgy fog átsöpörni tanácstalan fejünk felett, mint Kelet heves vihara”, és csattogtatja majd „a jól ismert, bőrből font keleti kormányzási és boldogságcsináló szerszámot“ (27).

Hatodszor: ideológiai befolyásolás

Felpanaszolják a burzsoá ideológusok azon kísérleteit, hogy megzavarják a munkásokat, és nyugtalanságot szítsanak soraikban. A „Historisch-politische Blätter“ 1847-ben a következő kérdést tette fel: „Vajon a proletárok-e azok, akiknek istenkáromló pamfletjei alatt nyögnek a nyomdaprések? Semmi esetre sem, ezek szerzői tudós ügyvédek és gazdag kereskedők, földbirtokosok, sőt még állami hivatalnokok is... Bár ellentmondásnak tűnik, tény, hogy az értelmiségiek és a gazdagok azok, akik a munkásosztályhoz eljuttatják a gyújtó hangú leveleket azzal a követeléssel: fosszatok meg minket vagy onunktól, égessetek fel házainkat és üssenek agyon bennünket... A történelemhez fellebbezünk, és reméljük, hogy igazolja majd elhivatottságunkat“ (28). Adolph Kolping 1848-ban ehhez a következőket fűzte: „A barikádokra mentek, és e fecsegők miatt folyt a barikádokon a szegény iparosinasok vére“ (29).

d) Munkásszolidaritás

A 19. század második felében Németország munkásainak sikerült az a nagy történelmi tett,

hogy osztályöntudatra ébredtek és szolidáris alapon összefogtak. Peter Franz Reichensperger szavai, melyek 1847-ben, egy évvel a Kommunista kiáltvány megjelenése előtt hangzottak el, szinte jövendölésnek számítanak: „Ki garantálja, hogy nem jön el egy újabb Spartacus, és kiáltja oda (a munkásoknak) ugyanúgy, mint 1900 évvel ezelőtt: „Ha mi vagyunk a legtöbben, és majdnem az egész emberiség egy olyan élveteg horda rabszolgája, amely mindent élvez és meggyaláz, ugyan ki akadályozhat meg bennünket abban, hogy felálljunk, kitérjük karunkat a világ felé, és könyörögjünk az isteneknek, hogy válasszanak közöttünk és elnyomóink között?” (30) A munkások közötti összefogásra való felszólítás nem Karl Marxtól ered.

A szolidaritástudat kezdetben csak az összefogásra való hajlandóságot és eltökéltséget jelenti. Ekkor még nyitott kérdés, hogy minek a szelleme határozza majd meg ezt a szolidaritást, noha ez döntő jelentőségű. Még csak a szellemi tartalom volt az, amely tudatosította ezekkel a csoportokkal céljukat, tartalmukat, programjukat és módszerüket. Ebben az időben két főirányzat igyekezett megnyerni magának a munkásokat: a keresztények és a szocialisták.

Először: a katolikus gyűjtőmozgalom

Ez Adolph Kolpingtól nyert erős indítást. Legényegyesületei gyorsan szaporodtak. 1864-ben már 420 csoportja volt, 60000 taggal. Ez akkoriban igen hatalmas fejlődés volt, főleg, ha arra gondolunk, hogy Ferdinand Lassalle „Általános Német Munkásegylete” (Allgemeiner Deutscher Arbeiterverein) 1864-ben csak 4610 tagot számlált.

Az 1860-as évek elején Kolping-féle legényegyesület mintájára jöttek létre a Rajna-Vesztfália iparvidéken a Keresztény-Szociális Munkásegységek, amelyek taglétszáma rövid időn belül csak a Ruhr-vidéken 30000-re nőtt. Kemény követeléseket hangoztattak: a munkateljesítménynek megfelelő fizetést, a munkások egészségi, szellemi és vallási igényeinek megfelelően a munkaidő csökkentését, szabadnapot vasárnaponként és az ünnepnapokon, és főleg a gyermekmunka tilalmát az iskolaköteles korban. A Keresztény-Szociális Munkásegységek a kultúrharc áldozatául estek. De az 1880-as és 1890-es években újból fellendült a keresztény szociális mozgalom, amikor létrejött a Katolikus Munkásegységek, a Katolikus Németország Népegylete és a Keresztény Szakszervezetek. A Keresztény Szakszervezeteknek az a helyes gondolat szolgált alapjukul, hogy létezhet jogos küzdelem a különféle társadalmi osztályok között, bár nem azzal a céllal, hogy elpusztítsák az ellenfelet, hanem hogy megtalálják az igazságos egyensúlyt, és így igazságos társadalmi rendszert érjenek el. Gyakran éles hangú megállapítások hangzottak el. Például 1905. december 2-án a Keresztény Szakszervezetek “Bergknappen” nevű újságában a következő olvasható: „Nem az a végcélunk, hogy eltüntessük a fennálló társadalmi rendet, és egy jövendő szocialista államot vezessünk be helyette. Csak a minket jogosan megillető civilizációs javakat akarjuk. Ha ezt nem adják önként, harcolni fogunk érte. Keresztény mivoltunk nem lesz akadálya ennek a küzdelemnek.” II. János Pál pápa az emberi munkáról kiadott enciklikájában kijelentette, hogy „fölbredt, szinte kirobbant a dolgozó emberek közötti összetartozás tudata”, mely a 19. században támadt „a hallatlan kizsákmányolás ellen, amely a keresetben, a munkafeltételekben és a munkavédelemben érhető tetten, ... *társadalmi, erkölcsi szempontból* jogos volt“ (31).

Másodszor: marxista gyűjtőmozgalom

A *marxizmus* a keresztény szociális mozgalom szenvedélyes ellenfeleként próbálta meg felsorakoztatni a munkástömegeket a maga zászlaja alá, bár ez kezdetben elég nehéznek bizonyult. A szocialista mozgalom még az 1870-es években is viszonylag gyenge volt, de a

század végén erősödni kezdett. Marx szemében szálla volt a keresztény munkásmozgalom. Amikor a Német Katolikus Szövetség 1869-ben düsseldorfi találkozóját tartotta, Marx Aachenben volt gazdag unokatestverével, Karl Philipsszel, egy holland származású gyártulajdonossal. 1869. szeptember 25-én Marx ezt írta Engelsnek: „Belgiumi utazásom, aacheni tartózkodásom és rajnai utazásom során meggyőződtem róla, hogy elszántan fel kell lépni ezek ellen a klerikálisok ellen, főleg a katolikus területeken. Én így fogok cselekedni az Internacionálé segítségével. Ahol csak lehet, ezek a kutyák (mint Ketteler mainzi püspök, vagy a düsseldorfi konferencia lelkeszei) a munka kérdésével kacérkodnak“ (32). A szociális viszonyok vizsgálata, amit a múlt században vezető német katolikusok elvégeztek, pontosabb és használhatóbb napjaink Harmadik Világa számára, mint az úgynevezett marxista elemzés. Andreas Müller ferences szerzetes legutóbbi felolvasásában kifejtette, hogy a felszabadítási teológia képviselői közül „néhányan úgy hiszik, hogy a kapitalizmus marxista elemzése a legpontosabb az összes szociológiai módszer közül” (33). A marxi elemzés minden döntő kijelentésében hamisnak bizonyult. A fejlett ipari államokban a tömegnyomor, az elnyomás és a kiszolgáltatottság nem fokozódott. A kommunizmus nem az iparilag fejlett országokban vált uralkodóvá, hanem a mezőgazdaságiakban. Ezen túlmenően ez nem a dialektika révén, hanem a fegyverek erejével ment végbe. Az iparosodott országokban nem következett be az, amit Marx megjósolt, vagyis hogy „megszüntetik a kézműszerű tevékenységeket” (34). Ellenkezőleg, Nyugat-Németország gazdasági életében a kézművesek 3728000 alkalmazottal jelentős pozíciót foglalnak el. – Az úgynevezett „marxi elemzés” tételei vagy már azelőtt felismerésre kerültek, mielőtt Marx színre lépett, vagy a kritika megsemmisítette őket. Sőt az értéktöbbletről szóló marxi alaptétel is tarthatatlannak bizonyult.

2.) A „megszelídített” kapitalizmus

Éthető, hogy a széles munkásrétegek elnyomorodása miatt igyekeztek kiutat keresni ebből a helyzetből.

a) Katolikus reformtörekvések

A *katolikusok* között a laikusok voltak elsősorban azok, akik - jóval a pápai szociális enciklikák korszaka előtt - konkrét javaslatokat tettek a szociális kérdések megoldására. Nem volt egységes program. Bár sajnálhatjuk ezt, pontosan a programok közötti különbségek azok, amik jelzik, hogy hitüktől függetlenül sok gyakorlati tekintetben mennyire eltérő véleményeket képviselhetek. Két iskola állt szemben egymással: a szociálreformerek és a szociálpolitikai mozgalom. Bár mindkét irány kitartott a szabad piacgazdaság mellett, mindegyik a maga módján próbálta „megszelídíteni” a paleo-liberális kapitalizmust.

Először: a szociálreformerek irányzata

A társadalom-megújító mozgalom, mely főképpen Dél-Németországban és Ausztriában talált otthonra, két intézkedést ajánlott, egyiket a gazdasági rendszerre vonatkozóan, a másikat az üzemi alkotmány tekintetében.

Az a kívánság hangzott el, hogy a gazdaságot a „foglalkozási csoportok” szerint kell megszervezni; Vogelsang báró a foglalkozási csoportok rendszerét „a kereszténység

szociálpolitikailag kifejezett megtestesüléseként“ írja le. A földművesek és a kézművesek osztályához hozzá kell vennünk a nagyipar új munkásosztályát is, úgy hogy a munkásság az új, létrehozása előtt álló ipari testületekbe olvad bele (35). 1880-ban Franz Hitze kifejtette véleményét, hogy a teljes emberi létnek „a politikai élettől a szabadidőig” újra különféle szociális csoportosulásokon kell alapulnia, mert az utóbbiak politikai szervezete a termelés, fogyasztás és elosztás gazdasági szervezéséhez, valamint a nevelés és szórakozás szellemi-etikai orientáltságához vezet. Ez „nagyszerű ... és kifejezetten katolikus eszmény“ (36). Az ilyen foglalkozási csoportokra alapozott gazdasági szervezetek ellen szóló kifogás az volt, hogy ezek pusztán „érdekmozgalmakká” torzulnak (37). Ezt a nyilvánvalóan valós lehetőséget csak olyan állam háríthatja el, amely független a szervezett csoportoktól. Ahogyan Goetz Briefs megjegyzi, a pluralista korszaknak „nincs önálló szerkezeti és működési elve a gazdaságra és a társadalomra vonatkozóan” (38). Még ma sem elavult a különböző gazdasági szektorok kölcsönös kapcsolatairól való gondolkodás, amint azt a két társadalmi pápai körlevél, a „Quadragesimo anno“ és a „Mater et Magistra“ is javasolja. A javaslatuk az volt, hogy alkossanak saját jogisággal rendelkező közös cselekvési programot (39), melyben a fő prioritás a „közös ügyeké”, amelyek között az egész nemzet általános javára szolgáló együttműködés a legfontosabb (40).

A szociálreformista iskola a *gyáraknak termelési szövetkezetekké való átalakulását* is követelte. Ez az eszme Franciaországból ered (Bucheze, Louis Blanc). Németországban Lasalle és - a katolikusok közül - Ketteler érsek, Vogelsang báró, Franz Hitze és mások érdeklődését keltette fel az elgondolás. Ketteler érsek igazságtalannak nevezte azt aényt, hogy a nyereség kizárólag a holt tőkét növeli, és az nem azé a hús-vér emberé is lesz, akinek a munkáját hasznosították. A munkások „nap mint nap húsukat és vérüket”, és ezáltal „életük egy részét áldozzák fel“. Ketteler mellett érvelt, hogy a munkásokat „részesekké ... és társtulajdonosokká kell tenni”, így „megkapják a napi bérüket és később az osztalékból is részesednek” (41).

1877-ben a fiatal Franz Hitze azt gondolta, hogy „a termelési szövetkezet lesz és marad szociális törekvéseink eszménye”. „Bár munkásainkat más szellemnek kell eltöltenie...; csakis a szerzetesrendek szabályai és a kolostorok szelleme képes létrehozni egy egészséges termelői szerveződést, vagyis az a szellem, amely a nagy bencés rendi kolostorokat létrehozta „ (42).

Azokban az évtizedekben a katolikusok újra meg újra felvetették mind írásban, mind pedig a katolikus találkozó beszédeiben azt a javaslatot, hogy hozzanak létre a „szerzetesi műhelyekhez” hasonló termelési szövetkezeteket. A svájci Theodosius Florentini kapucinus barát például 1863. szeptember 23-án a frankfurti katolikus gyülekezet előtt megtartott beszédében a következőket jegyezte meg: „én csak egyszerű szerzetes vagyok abból a rendből, amit a kolduló barátok rendjének neveznek.” „Mégis, az Úristen elég kegyes volt, és megengedte nekünk, hogy három üzemet is létrehozzunk; és így gyártulajdonos koldus vagyok.” A francia forradalom a kolostorok százainak bezárásához vezetett. „De ahogyan a minap valaki mondta nekem, a tölgyfák és a szerzetesek nem halnak ki, és új kolostorok jönnek létre más formában: a gyáraknak kell kolostorokká válniuk (újjongás).” „És mert a gyárigazgatók sok pénzt követelnek..., irgalmasrendi apácákat küldtem, hogy alakítsák át a gyárat kolostorrá. Tíz nővérünk dolgozik már a gyárban. Egyikük felügyelő, ketten az irodában dolgoznak, a könyvelést és a levelezést intézik, ketten a csarnokokban ügyelnek... Hogy hogy működik a dolog? ... A munkások mindennap hat órákor érkeznek. Közös imát mondunk az egyik teremben és egy Úrangyalát. Azután megkezdődik a munka ugyanúgy, mint más gyárakban. A nővérek végigjárják a csarnokokat és vigyáznak, hogy mindenki betartsa a házirendet. A munkások 11 órákor ismét összegyűlnek ugyanabban a teremben, és rövid ima után hazamennek ebédelni. Egy órára jönnek vissza, és este 7-kor mennek haza, megint közös ima után... Erőfeszítésünk az idén 9000 osztrák forint nyereséget eredményezett“. A részvényeket „kizárólag a munkaerők között osztják szét, a munkások

osztalékot kapnak (újjongás), s így gondoskodni tudnak a jövőről is, és bizonyos jólétet is teremthetnek” (43). – Sajnos a gyárak két évvel később, Florentini atya 1865. február 15-én bekövetkezett halála után tönkrementek.

A gyárszövetkezet fogalma bizonyos rokonságban van a laborizmussal, azaz azzal a rendszerrel, amelyben nem a tőke alkalmazza a munkásokat a bérszerződés révén, hanem épp ellenkezőleg, az alkalmazottak bérlik a vállalatot a tulajdonostól és a saját felelősségükre vezetik. Nell-Breuning atya jogosan véli úgy, hogy „eddig még senki sem találta meg a járható útját annak”, hogy hogyan lehetne a laborizmust eredményesen átültetni a valóságba. Ezért senki sem követelheti ezt a rendszert, „még csak nem is javasolhatja”. Inkább arra kell korlátoznunk magunkat, hogy kinyilvánítsuk szimpátiánkat, és „reménykednünk, hogy sikerül egyszer megtalálni a megvalósítás módját.”

Másodszor: a szociálpolitikai irányzat

A szociálpolitikai mozgalom, amelynek a Rajna és Ruhr vidékén volt sok követője, szkeptikus nézeteket vallott a szociálreformisták javaslataival szemben. Élete késői éveiben Franz Hitze is ezen iskola gondolkodásmódja felé fordult, és elmondta, hogy „sok mindent tanult belőle, legfőképpen azt a tényt, hogy a szociálpolitikában az általános szólammal és puszta követelésekkel nem lehet sokat elérni” (44). A szociálpolitikai programot az alábbiakban foglalhatjuk össze: a *bérrendszer* nem tekinthető az emberi méltósággal ellentétesnek és etikátlannak. Így a gyárak termelési szövetkezetekké való átalakítása nem tekinthető keresztény követelésnek. Nemrégben II. János Pál pápa is kijelentette, hogy a bérrendszer összeegyeztethető a dolgozók emberi méltóságával, amennyiben a termelőeszközöket „nem lehet *birtokolni a munkával szemben*”, „nem *birtokolhatók magáért a tulajdonért*” (45).

A munkavédelem és a társadalombiztosítás. Ritter von Buss 1837. április 25-én a badeni parlament előtt elmondott emlékezetes beszédében követelte a gyermekmunka korlátozását, a munkaidő rövidítését, a gyárépületek és higiéniai munkakörülmények hivatalos ellenőrzését, védőberendezések felszerelését a veszélyes gépekre, a vasárnap szünnaprá nyilvánítását, a betegsegélyzők és segélyalapok létrehozását stb. (46). Franz Peter Reichenspreger 1847-ben méltán hangsúlyozta, hogy az egész nemzet köteles elfogadni „a kézműipari termékek drágulását,... mint a társadalmi élet elkerülhetetlen terhét” (47).

A nyereségrészesedés és tulajdonképzés a szociálpolitikai iskola támogatóinak követelése közé is tartozik. Peter Franz Reichenspreger kijelentette: „Így minden munkás közvetlenül részese munkája eredményének és a gyár fellendülésének, és felismeri, hogy nem pusztán egy harmadik személynek dolgozik jól vagy rosszul, hanem saját magának” (48). Adam Müller már 1819-ben megírta, hogy a legnagyobb gondja az volt, „hogyan tudná a társadalom azon tagjait, akik pénz- és termelési rendszerünk folytán veszítették el létük gyökereit, és akik így alkalmi munkásként, otthontalan ágyrajáróként vagy bármikor az utcára tehető bérlőként... az állam perifériájára szorultakként és nem csak csekély tőkéhez segíteni, hanem természetes státuszhoz is (49).

Kis- és középméretű önálló vállalatok támogatása. A családi parasztgazdaságok segítése érdekében Ritter von Buss 1837-ben felszólalt egy „átfogó mezőgazdasági törvény” megalkotása érdekében, és követelte „a parasztok számára létesített biztosítóintézetek, mintagazdaságok, mezőgazdasági iskolák, parasztszövetségek és mezőgazdasági pénztárak intézményeinek létrehozását”. Támogatni kívánta a kisiparosokat is egy ipartörvény megalkotásának ösztönzésével és a tanoncnevelés színvonalának emelésével.

b) Állami beavatkozás

Nem kis mértékben ezeknek a követeléseknek köszönhetően és válaszul a munkásszolidaritás bontakozására az állam a 19. században megkezdte a szociális kérdés vizsgálatát. A szervezett munkásságtól való félelmében és valószínűleg nyugtalan lelkiismerete ösztönzésére is a polgári társadalom hozzákezdett, hogy lerakja a szociális biztonság mára impozánssá lett épületének alapjait. Miután Angliában a 19. század kezdetén habozó lépések kezdődtek a gyermekek, serdülők és nők ipari védelmének érdekében, a társadalombiztosítás bevezetése Bismarck erőfeszítéseinek eredménye lett. Ez a bölcs államférfi a társadalombiztosítási rendszer segítségével akarta megszabadítani a munkásokat a létbizonytalanságtól. Ha egy munkás egészséges, joga van a munkához; ha beteg, joga van az ápolásra, és ha öreg, joga van az öregkori ellátásra. Ha a hadsereg katonái és az állami hivatalnokok nyugdíjat kapnak, miért ne kaphatna a munka katonája is? Ez „a gyakorlati kereszténység törvényes keretek között” (50) Manapság „a szabad munkaszerződés” nem az egyes munkaadó és az egyes munkavállaló megállapodásának tárgya, hanem „tartalmilag előzetes meghatározásra kerül”: ez biztosítja a serdülők és nők törvényes védelmét, a gyermekmunka hivatalos tilalmát, a társadalombiztosítást betegség, rokkantság, munkanélküliség és öregkor esetén, a szabadidőt és a szabadságot, az üzemi tanácsok intézményét, a közös határozati jogot és a munkaügyi bíróságok intézményét stb.

Mindezekhez hozzá kell számítani a széleskörű befolyást, amit az állam, a közjogi testületek és nemzetközi szervezetek gyakorolnak gazdaságpolitikai intézkedéseik révén. A gazdaságpolitikusok a visszaélések orvoslására, az infláció megfékezésére, a munkanélküliség csökkentésére törekszenek, és arra, hogy a gazdaságot megfelelő kereskedelmi és pénzügyi politikával és megfelelő vámtarifákkal serkentsék. Ugyanakkor a kutatás fokozásával, a szakmai oktatás támogatásával és hasonlókkal igyekeznek fokozni a gazdasági növekedést. Megemlíthetjük az adózási törvényeket, a kartelltörvényeket, a kereskedelmi és társasági törvényeket, a törvényes értékpapírcserét, a biztosítótársaságokra vonatkozó jogokat, az üzemi alkotmányi törvényt, a közös határozati jogot, a béralkut szabályozó jogot és a gazdasági büntető törvénykönyvet. Mérföldekre vagyunk a „laissez-faire” elvet valló paleo-liberális gazdasági rendszertől.

c A neoliberalizmus újrafelfedezése

A *neoliberálisok* is határozottan kijelentették, hogy a szabad verseny és a piacgazdaság nem ugyanaz. A régi liberálisok a szerződéskötés és a verseny szabadságát követelték, de nem vették észre, hogy a monopóliumok létrejötte a szerződéskötés szabadsága segítségével törli el a szabad versenyt. A piac uralmát a monopóliumok, részleges monopóliumok, oligopóliumok, kartellek, szindikátusok, érdektársulások stb. révén meg kell szüntetni. Az elkerülhetetlen monopóliumokat viszont nyilvános ellenőrzés alá kell venni. A teljesítményben nem jön létre automatikusan verseny, ezt az államnak kell megszerveznie. A gazdaságnak szüksége van egy alkotmányra, amely biztosítja a szabad verseny kibontakozásának lehetőségét. Ez történhet a szabad árképzés védelmével, a piacok megnyitásával vagy a monopóliumok ellenőrzésével vagy akár megakadályozásával. Az államnak ez a gazdaságba való konstituáló és szabályozó beavatkozása a piachoz kell, hogy alkalmazkodjék, azaz nem akadályozhatja az ármechanikát és a piacnak abból fakadó önszabályozását.

A neoliberaisok sértésként utasítják vissza azt a bírálatot, mely szerint az emberi szempontokat alávetik a piaci mechanizmusnak. Azt állítják, hogy a „piac csak kiszolgáló szerepet teljesít”; „nem öncél”, s „az emberi szükségletek lehető legkedvezőbb kielégítéséhez” kell vezetnie (51). A neoliberaisok világosan kimutatják, hogy számos olyan dolog van, ami nem hozzáférhető a piaci rendszer számára, de az ember szempontjából nagyon fontos. Például nem irányíthatjuk „a piacon résztvenni nem tudókat a piacra”, mert „ők nem képesek önmaguk ellátására a piac által megkövetelt módon, függetlenül attól, hogy miért nem: mert betegek, mert gyengék, mert öregek” (52).

d) Szociális piacgazdaság

II. János Pál pápának az emberi munkáról szóló pápai körlevelében egy megjegyzés messzemenően illik a *Német Szövetségi Köztársaság szociális piacgazdaságára*: „a munkások közötti erős összetartás – miközben ezzel egy időben másokban egyre világosabbá vált a munkások jogainak elismerése, és egyre inkább melléjük szegődtek – hamarosan igen nagy változásokat idézett elő.” A munkások egyre gyakrabban „részt vehetnek és részt is vesznek azoknak a javaknak tervezésében és ellenőrzésében, melyeket egy adott vállalat vagy gyár előállít” és „befolyásuk van a munkakörülmények, a bérek, és a szociális törvények kialakítására” (53). Csupán merő rosszindulat az az állítás, hogy az NSZK szociális piacgazdasága az alábbi tények ellenére kapitalista kizsákmányolás: 1984-ben az NSZK társadalmi összterméke 1750 milliárd márka volt, melyből 631 milliárd márka adó és társadalombiztosítási hozzájárulás címén került befizetésre; ugyanebben az évben 410 milliárd márkát fizettek ki szociális juttatásokként; a munkások életszínvonala sokkal magasabb volt, mint a kommunista államokban. Az „új amerikai közösségi kísérlet”, amit az USA püspökei javasoltak a „Katolikus társadalmi tanítás és az amerikai gazdaság” című pásztorlevelük tervezetében - amely magába foglalja a dolgozók nyereségrészesedését és az állóeszközök megvásárlását, az alkalmazottak nagyobb szabadságát a munkakörülmények minőségének javítására vonatkozó kezdeményezések terén és a szövetkezeti tulajdont -, semmi újat nem jelent az NSZK számára (54).

e) Demokratikus szocializmus a nyugati világban

Bár a szabadságelvű demokratikus szocializmus a nyugati világban Marxtól származik, mégis jelentős pontokban különbözik a marxizmustól - nem utolsósorban a társadalmi és gazdasági fejlődési folyamatok tanát illetően. Ez az elmélet piacgazdasági rendszert javasol, és határozottan hangsúlyozza, hogy nem törekszik „sem fél- sem mérsékelt kollektívizmusra”, sem pedig „ellenőrzött gazdaságra”. Magántulajdonhoz kívánja segíteni a társadalom azon rétegeit, „amelyeknek a fennálló társadalmi rendszer ezt mindeddig gyakorlatilag lehetetlenné tette” (55). A szabadságelvű demokratikus szocializmus jellemző vonása, hogy jobban támogatja az állami beavatkozást a gazdaságba, mint azt más demokratikus irányzatok teszik. Gyenge pontja viszont a társadalomfelfogása, amely a liberális gondolatvilágban veszi eredetét, és ez újból és újból felbukkan a kultúr-, az oktatás- és az iskolapolitikájában (56).

f) Neomarxista irányzatok

A nyugati világban egy ideje meglepő módon néhányan újra felfedezik maguknak az utópikus kommunizmus tanait. Az új baloldal, amely rendkívül vegyes csoport, talán egyedül csak a fennálló rendszer tagadásában ért egyet. De hogy hogyan fog festeni az új társadalmi és gazdasági rendszer, amely a jövő emberét mindenfajta „elidegenítéstől” megszabadítja, még rejtély.

Az *eurokommunizmus*, melynek ideológiája egy marxista jellegű ateista és vallásellenes filozófián alapszik, amelyet az olasz kommunisták számára Antonio Gramsci dolgozott ki, továbbra is a kommunizmus egyik formája marad. Mindaddig, amíg az eurokommunisták nem kerülnek hatalomra, „szociális” és „demokratikus” módon viselkednek. Igazi arcuk csak a hatalomra kerülésük mutatkozna meg.

Második fejezet

Piacgazdaság a katolikus társadalmi tanítás tükrében

A katolikus egyház társadalmi tanításának kidolgozói úgy vélik, hogy a piacgazdaság a megfelelő alap a gazdasági rendszer számára. De meg vannak győződve arról, hogy humánus alapokra kell helyezni. Ehhez a következő tizenkét feltételnek kell teljesülnie:

I. A gazdasági élet dologi céljának teljesülnie kell

Amint arra a második vatikáni zsinat rámutatott, „minden gazdasági cselekvés előidézője, gyújtópontja és célja” maga az ember (57). A gazdaság célja - tisztán formalisztikusan - nem csupán a gazdasági racionalitás elvein alapuló tetteken, sem a technokrácián, sem a pusztán jövedelmezőségen, és nem is a lehető legtöbb ember számára elérhető maximális anyagi „boldogságon” alapszik. Szintúgy hibás volna egy gazdaságot úgy meghatározni, mint a kereslet kielégítését a megfelelő kínálatról való gondoskodás segítségével, mivel akkor a haszontalan és káros szükségletek kielégítése is megfelelne a gazdaság céljának. A gazdaság tárgya sokkal inkább azon anyagi előfeltételek tartós és folyamatosan biztosított létrehozásán alapul, amelyek segítségével az egyén és a szociális alakulatok képessé válnak arra, hogy emberhez méltó életvitelt alakítsanak ki. Ahogyan a „Quadragesimo anno” kezdetű pápai körlevél megjegyyezte, „(az anyagi javaknak) olyan széles skáláját kell megteremtteni, hogy ne csak az alapvető és szerény szükségleteket elégítse ki, hanem tegye lehetővé a magasabbrendű kulturális élet kibontakozását is” (58).

II. A piacgazdaságnak nem szabad konzumerizmushoz vezetnie

A fogyasztási javakat reklámozó hirdetéseknek, melyeknek tárgyilagosan kell tájékoztatniuk a fogyasztókat, nem szabad összezavarniuk a vásárlókat, és felkelteni bennük a birtoklási és élvezeti vágy kísértését. Már a Szentírás is figyelmeztet: „Valamit kívánnak vala az én szemeim: meg nem fogtam azoktól, meg sem tartóztattam az én szívemet semmi vígasságtól... és ímé, az mind hiábavalóság és a léleknek gyötrelme” (Préd 2,11-12). XXIII. János pápa arról ír, „milyen mélységes sajnálattal gondol azokra az emberekre, akik elhanyagolják, figyelmen kívül hagyják vagy tagadják a szellemi értékeket”, és annyira túlbecsülik az anyagi jólétet, hogy „gyakran azokat tekintik az élet legnagyobb értékének” (59).

III. A piaci mechanizmus nem elégséges

Bár a szabad verseny jogos és kétségtelenül hasznos (60), a piaci mechanizmus nem képes arra, hogy a gazdaság szabályozó elve legyen. A gazdaság nem automatikus, hanem kulturális folyamat, amelyet az ember rendezett és rendező akarata kell alakítson. A magántulajdon feletti rendelkezési jogot, a piaci mechanizmust és a gazdasági sikerre való törekvést ki kell egészíteni a gazdaság szociális irányultságával. A piacgazdaság irányítható és szükséges is, hogy irányítsuk. A legsürgetőbb feladatok, a vagyon széleskörű birtoklása, a gazdaság folyamatos növekedése, ismétlődő konjunkturális válságok zavaró hatása nélkül, a munkanélküliség legyőzése, környezetvédelem stb., melyek manapság a gazdasági célok és a közjó kapcsán felmerülnek, nem oldhatók meg pusztán a piaci és az ármechanizmus segítségével. Amint arra a Mater et Magistra kezdetű pápai körlevél rámutat: ha hiányos vagy elégtelen „az állam gazdaságpolitikai tevékenysége, amely támogat, serkent, szabályoz, réseket zár és biztosítja a teljességet”, akkor „nagyon gyorsan éktelen zűrzavar keletkezik, és „a társadalom lelkiismeretlen erőszakos tagjai, akik ugyanúgy megjelennek mindenhol, mint a konkoly a búzában, arcátlanul kihasználják mások baját” (61). Másrészt azonban „ha hiányzik az egyén kezdeményezése, a zsarnokság válik uralkodóvá a politikai színen. Számos gazdasági ágazat pang, számtalan fogyasztási cikk és szolgáltatás hiányzik, amire testünknek, lelkünknek szüksége van, és amelynek megszerzése különösen előhossa és rendkívüli mértékben ösztönzi a kreatív vágyat és az egyéni szorgalmat” (62).

IV. A gazdasági hatalom ellenőrzése

A hatalmi képződmények kialakulását a piacgazdaságban meg kell akadályozni, vagy ha elkerülhetetlenek a monopóliumok és a kartellek, ellenőrzésnek kell alávetni őket. Az NSZK szociális piacgazdaságában nem minden piacon van szabad verseny. Például a munkapiacra nincs teljesítményverseny, hanem monopóliumot gyakorol a munkavállalói és munkaadói oldal partneri viszonya. A munkapiac-tényezők e bilaterális monopóliumához harmadik tényezőként a pénz- és hiteltermelés egyoldalú monopóliuma társul. További területek, amelyeket nem a szabad verseny szabályai vezérelnek, a közlekedéstől és energiaellátástól az

agrárszektorig, a szénbányászati és az acélkohászati terjednek.

A múlt század óta a magánvállalatok is ismételten megpróbálták kiküszöbölni a versenyt a szerződéskötés szabadsága segítségével. Ez kétségkívül belső fenyegetés volt a piacgazdasági rendszeren belül, olyan összefüggés, amit a joggyakorlat hosszú időn át nem ismert fel.

A katolikus társadalmi tanítás mindenkor élesen elutasította a monopóliumokat. Amint Johannes Medina a 16. században megfigyelte, a monopóliumok többet ártanak az államnak, „mint a rossz termés vagy a sáskajárás” (63). Cajetan bíboros a monopóliumokat „az általános szabadság ellenségeinek” nevezte (64). Franz Sylvius a monopolistákat „jogbitorlóknak” nevezte, mivel törvénytelen módon maguk szabták meg az árakat (65).

V. Az értékek rangsora

A gazdaság nem az egyetlen, nem is a legfontosabb célja az egyén és a társadalom életének. Igazi helyét inkább „a célok helyes rangsorában” kell megtalálnia. Magasabb fokon helyezkedik el az emberi méltóság és a szabadság, a házasság és a család, a vallás és az erkölcs, a kulturális értékek és „minden dolgok végső célja és vége”, maga az Isten (66). Ez egyáltalán nem vonja kétségbe azt, hogy a technikai folyamatok és az úgynevezett gazdasági törvények, melyek az „eszköz és cél” összefüggésében jelzik, hogy „milyen célok megvalósítása lehetséges és mi lehetetlen a gazdaság területén”, „a maguk terén önállóak” (67). A katolikus társadalmi tanítás követői azonban nem értenek egyet Werner Sombart azon kijelentésével, hogy a „gazdasági haladás” elsőbbséget élvez az „erkölcs fenntartásának kötelezettségével” szemben. Azzal, hogy „az erkölcsi érzéknek” és „az igazságérzéknek” bele kell törődnie a gazdaság által előidézett haladásba. A döntő tényező szerinte a gazdaság hatékonysága; és utána valamikor jöhet az „erkölcs és egyebek” (68).

Nem létezik az embertől és annak lelkiismeretétől elkülönített, elvont gazdaság. A katolikus társadalomtudósok gyakran intették a gazdaságban tevékenykedőket arra, hogy tegyék magukévá a *szolgálat* eszméjét. Aquinói Szent Tamás a szolgálat formáinak tekinti a család eltartását, a közösség hasznának gyarapítását és a szegények támogatását. Ha figyelmen kívül hagyjuk ezt a segítőkészséget, akkor csak a puszta haszonra való törekvés marad. Bár ez „önmagában nem bűnös vagy erénytelen”, mégis „némi rút kinézet” tapad hozzá: nem ismeri ugyanis, mi az, hogy „abbahagyni”, hanem „a végtelenségig” folytatja (69). A 16. századi életre vonatkozóan Ludwig Molina megjegyezte, hogy az emberek a piacot különféle okokból keresik fel. Egyesek saját családjuk létfenntartásához szükséges javakat vásárolnak; mások a cégükben történő feldolgozásra szereznek be nyersanyagokat, s végül néhányan a piacon azzal a céllal jelennek meg, hogy kereskedjenek és pénzt szerezzenek. Ha ez a kereskedelem „a megfelelő módon történik, megengedhető, erkölcsileg nem kifogásolható és az állam számára hasznos és szükséges”. Ugyanis kell, hogy legyenek olyan kereskedőknek, akik intézik az árucserét a tartományok és államok között, akik áruraktárakat működtetnek, és akik eladásra kínálják ezeket az árukat. Ha valaki maga akarná intézni mindezeket, „jóval nagyobb kiadásai” merülnének fel. A közösségnek szerzett haszna ellenére „a kereskedelmet sok lelki veszély fenyegeti, a haszon utáni kapzsi vágy, az emberi gyengeség és a bűnre való hajlam” miatt. Molina „hamis eskürről, hazugságról és uzsoráról” beszél. De megemlíti Aquinói Szent Tamás aggodalmait is: az olcsó vásárlás és drága eladás révén történő pénzkeresés „rabul ejti az emberi lelket, és elvonja a magasabbrendű dolgoktól”. Az ilyen törekvésnek ezért „van rút kinézete, emiatt illetlen valamiképpen” (70).

Peter Koslowski ma hasonló gondolatsort állít fel. Azt írja, hogy a kapitalizmusnak „egy átfogó társadalomfilozófiai és a kapitalizmus csődjét politikailag kiigazító elmélet segítségével“ meg kell tisztulnia. Kiegészítésül a következőket írja: “a profitra és a haszonra való gátlástalan törekvés fősvénységhez, kapzsisághoz és az emberi motivációk gazdagságának elvesztéséhez vezet“ (71).

VI. Tőke és munka

Figyelemre méltó, hogy a katolikus társadalomtudósok az elmúlt két évszázadban újból és újból felvetették a kérdést, hogy a keresztény lelkiismerettel összeegyeztethető-e a tőke és munka szétválasztása, ami az iparosodás kora óta jellemzi a gazdasági rendszert. II. János Pál pápa megjegyezte, hogy „hogymiképpen sem lehet szembehelyezni a munkát a tőkével, sem a tőkét a munkával, még kevésbé ... a konkrét embereket, akik akár a munka, akár a tőke mögött állnak“. Azonban az ember tőke előtti elsőbbségén nyugvó gazdasági rendszernek „munka és a tőke közötti ellentmondást gyökerében“ kell legyőznie” (72).

A katolikus társadalomtudósok véleménye szerint a tőke és a munka közötti ellentét két úton győzhető le vagy mérselkelhető:

1. A béralku partnerei, vagyis a munkavállalók és munkaadók közötti együttműködéssel. E partnerek szövetkezésének feladata – mint azt II. János Pál pápa hangsúlyozta – az, hogy a tagjaik javát szolgálják. Ennek azonban nem szabad a „többiek ellen“ vívott harchoz vagy „egy csoport vagy egy rend, vagy egy osztály önzéséhez” vezetnie. A munkavállalók és a munkaadók közötti küzdelem inkább „a társadalmi igazságosság” elérése érdekében folyik, „s nem magáért a harcért, sem pedig azért, hogy kiszorítsa az ellenfelet” (73).

2. A tőke és munka közötti ellentét leküzdésének másik útja a dolgozók részesedése a nemzetgazdaság tőkeképzésében. Ez a katolikus társadalomtudósok részéről régi törekvés. A múlt században például Adam Müller, Peter Franz Reichensperger, Franz Joseph Ritter von Buss, Ketteler püspök és Franz Hitze hangoztatták ezt. Az egyéni tulajdon széles szórása a takarékoskodás képességét és kívánságát feltételezi. Minél nagyobb a tulajdon szórása, annál könnyebben sikerül leküzdödni vagy mérsékelni a modern társadalomban a tulajdont érintő működési válságokat. Erősödik az egyéni felelősség szelleme, ezáltal visszafogható a mindenkit ellátó állam iránti követelés.

VII. Technikai haladás és racionalizálás

Amióta a múlt században bevezették a termelésbe a korszerű technológiákat, a katolikus társadalomtudósok hevesen vitatkoznak erről a témáról. Manapság számos kritika megismétli azokat az aggodalmakat, amelyeknek annak idején hangot adtak, így például, hogy a dolgozók pusztán funkcionális és termelési tényezők a műszaki gépezet személytelen keretében. Robert Dvorak a technika és a démonok „titkos azonosságáról“ ír (74). A merev mechanika törvényét a technika átültette az emberbe, ami a modern munkavilágban a lélek elsivárosodásához, a munkatevékenységben pedig eltompuláshoz vezetett (75). Az emberi munka súlypontját áthelyezte a szervetlen gépek hatalmas birodalmába, és magát az embert is szervetlenné és

alaktalanná teszi (76). A „két valóság megütközött egymással: az ember és a gépek világa”. A technika rabszolgái az „eljövendő győztesek”, mi pedig „beléptünk történelmünk legsötétebb korszakába” (77). Herbert Marcuse csak egy már ismert gondolatsort ismételt meg, amikor arról beszélt, hogy „az emberi lény leigázását egy olyan termelési gépezet” idézi elő, „amely azoknak az életét semmisíti meg, akik felállították és használják e gépezetet” (78). II. János Pál pápa nem ítéli el a gépesítést. A gépeket az „ember társának” nevezi (79). 1980. november 15-én a kölni dómban tudósok előtt megtartott beszédében a pápa megemlítette, hogy addig nem állíthatjuk, hogy „a haladás túl messzire jutott, amíg még sok ember, sőt egész népek aggasztó és emberhez nem méltó körülmények között élnek, amelyeken javítani lehetne technikai és tudományos ismeretek segítségével” (80). De figyelmeztetett a korlátlan technikai fejlődés veszélyeire is. A technológia „bizonyos esetekben szövetségesből az ember ellenségévé válhat, például, ha a munkahelyek gépesítése kiszorítja az embert és megfosztja minden személyes megelégedettségétől, kreativitása kibontakozásától és a felelősségvállalástól, ha elveszi az alkalmazottak munkáját, vagy a gépek felmagasztalásával az embert azok rabszolgájává alacsonyítja” (81). Mivel a gazdaság és a technika az embert szolgálja, a döntéshozóknak arra kell törekedniük, hogy a technikai fejlődés egyenletes ütemben menjen végbe, ne pedig viharos, válságszerű ugrásokban.

VIII. Az üzem uralmi alapszerkezete

A katolikus társadalmi tanítás az iparosodás kezdete óta újra és újra felvetette a kérdést, hogy az üzemek hatalmi rendszere hogyan egyeztethető össze a dolgozók felelősségvállalásának eszméjével. Egy modern vállalat - és ez irodára, üzletre vagy adminisztrációs egységre is vonatkozik - csak akkor működőképes, ha az összes résztvevő folyamatosan együttműködik. A belső dologi kényszer miatt elengedhetetlen a szintezett irányítási kompetenciákkal rendelkező tekintély és az ennek megfelelő alárendeltség.

Mindazonáltal a gazdasági vállalkozásokra és az emberi munka minden területére vonatkozóan emlékeztetnünk kell arra, hogy nem a beruházott tőkének, hanem az embernek kell előtérben állnia. A rendező elv az, hogy „a dolgok rendjét kell a személyek rendjéhez szabni, nem pedig fordítva” (82). Közismert, hogy jövedelmezőségi és költségmegtakarítási megfontolások eredményezték elsőként, hogy az üzemben dolgozó emberekkel törődjünk. Jellemző erre az angol gyártulajdonos és szociálpolitikus, Robert Owen vállalkozókhöz intézett figyelmeztetése a múlt század első felében: „Bizonyára feltűnt Önöknek a különbség a fényesre tisztított, csillogó ... és a piszkos, elhanyagolt gépi berendezés között. ... Ha az élettelen gépekre fordított erőfeszítések ilyen előnyös változásokat mutatnak, miért ne várhatnánk ugyanezt attól az igyekezettől, amit az élő emberekre fordítunk, akiknek felépítése sokkal csodálatraméltóbb? ... Hát nem magától értetődő, ha arra a következtetésre jutunk, hogy ezen bonyolultabb és finomabb gépek ereje és hatékonysága is nő, ... ha tisztán tartjuk és barátságos módon kezeljük őket, szellemi tevékenységüket megkíméljük a szükségtelen súrlódásoktól, és kellő mennyiségű táplálékkal látjuk el őket? (83).

Időközben új megközelítés alakult ki. Amint a nagy vegyipari cégek laboratóriumai a célirányos kutatásról a célmentes alap kutatásra tértek át, ugyanígy bizonyos vállalkozók is kezdik elfogadni az emberek céloktól mentes vezetésének szükségességét. Ezek a vállalkozók munkatársaik mindegyikében kezdettől fogva társat és felebarátot látnak, és minden intézkedésüket ilyen szempontból hozzák meg. Ennélfogva a vezéreszme nem – az intelligens önzés értelmében vett – jövedelmezőség, hanem az emberi méltóság. És meg fogjuk látni,

hogy hosszú távon a cégek eredményes fejlődését csak ilyen magatartással lehet biztosítani.

IX. Világmeretű felelősség

Nagy figyelmet kapott a II. János Pál pápa által alkotott kifejezés, a „közvetett munkáltató“. Ezzel a kifejezéssel a pápa azt a bonyolult és kiterjedt függőségi rendszert jelöli, amely alapvetően meghatározza „a közvetlen munkáltató magatartását, amikor konkrétan rögzíti a munkavégzés alapjául szolgáló szerződést“. Itt nemcsak az állami szociális- és munkajogra, hanem az államok feletti tartományra is kell gondolni. Amint az emberi munkáról írt enciklikában olvashatjuk, jól ismert tény, hogy „a világ jelenlegi gazdasági rendszerében az egyes államok között sokszoros kapcsolatok vannak, melyek például a kölcsönös külkereskedelemben, azaz az importban és az exportban fejeződnek ki“, amelyek „kölcsönös függést“ teremtenek, így nehéz „bármelyik államról, még ha gazdaságilag a legerősebb is, azt állítani, hogy teljesen önellátó, vagy mint mondani szokás 'autarkiaival' rendelkezik“. Amint a pápa a továbbiakban megállapítja, „egy ilyen kölcsönös függésekből felépülő rendszer önmagában véve megszokott és normális dolog“. De a gyenge országok kizsákmányolásához vezethet, ha a fejlett ipari államok vagy a multinacionális vállalatok, visszaélve hatalmukkal, a nyersanyagárak alacsony szinten tartására törekednek. Ez a gazdag és a szegény államok közötti aránytalanságok további növekedéséhez vezet (84). Az Egyesült Államok püspökei a „Katolikus társadalmi tanítás és az amerikai gazdaság“ című püspöki körlevelük tervezetében olyan világrendszer megalkotását követelik, amely a szegény, a világgazdaság peremén lévő népeknek szavatolja a gazdasági javakban való részesedésüket. Nemzetközi gazdasági kapcsolatai kiépítése során az Amerikai Egyesült Államoknak tudatában kell lennie, hogy a közös jólétért végzett munka ma az egész Földre kiterjed, és hogy ugyanakkor a szegényeknek nyújtandó segítség rendkívül sürgetővé vált (85).

Az emberiség gazdasági szempontból is szolidáris egységet alkot. XXIII. János pápa arra inti azokat a népeket, amelyek gazdagságban és feleslegben élnek, hogy ne feledkezzenek meg azokról a népekről, akiknek olyan nagy belső problémákkal kell küzdeniük, hogy csaknem belepusztulnak az éhségbe és a nyomorba” (86). A nyomor láncolata csak úgy szakítható meg, ha jelentősen bővítjük a fejlesztési segélyeket, drasztikusan csökkentjük a fegyverkezési kiadásokat és a fejlődő országokban agrárreformot hajtanak végre. E feladatok megoldásához a nemzetközi piacgazdasági verseny nem elegendő. Világmeretű szabályozásokra van szükség.

X. A munkahely biztosítása

A munkanélküliség vizsgálata, gazdaságpolitikai, növekedéspolitikai és pénzügyi politikai intézkedések foganatosítása nem az egyház feladata, hanem a döntéshozóké, vagyis a bértárgyalások partnereié, a kormányoké, az országos és helyi képviselőtestületeké, a politikai pártoké és az illetékes szakértőké. Az egyház a döntéshozók lelkiismeretéhez fordul. Nem az egyház feladata, hogy állást foglaljon olyan konkrét javaslatok esetén, mint amilyen pl. az iskolai oktatás időtartamának meghosszabbítása, a munkaidő csökkentése, a nyugdíjkorhatár

leszállítása, a túlórák megszüntetése, az adóemelés vagy -csökkentés, a gazdasági fellendülések idején kivetett adók bevezetése stb. Ez a szakértők és a döntéshozók dolga. Egyébként nehéz egyidejűleg megvalósítani és tartósan fenntartani az egészséges nemzetgazdaság legfontosabb célkitűzéseit, a teljes foglalkoztatottságot, a stabil árakat, a gazdasági növekedést, a külkereskedelmi egyensúlyt és a környezetvédelmet. A munkahelyek megtartásában nagy szerep jut az úgynevezett „közvetett munkaadóknak”, vagyis a nemzeti és nemzetközi hatóságok hálózatának, amelyek felelősek a munkaügyi politika átfogó irányáért. II. János Pál pápa az országok határain túllépő „ átfogó programra” szólít fel (87).

Az egyház kötelessége, hogy tiltakozzék a munkanélküliek olyan nyílt vagy burkolt megbélyegzése ellen, miszerint nem hajlandóak dolgozni. Ezen felül az egyház azon munkálkodik, hogy megszüntesse a munkanélküliek társadalmi elszigeteltségét. A munkanélkülieknek nem szánalomra van szükségük, hanem megértő gondoskodásra.

XI. Környezetvédelem

Gondoskodni kell arról, hogy a műszaki fejlődés ne rongálja a bioszférát a természet kizsákmányolása, pazarlás és szennyezés révén, és ne károsítsa a földi élet fizikai alapjait. Ősrégi intelem ez, amely a keresztény hagyományokban gyökerezik. A harmadik század elején Tertullianus leírta, hogy az ember a Föld terhe lett, a nyersanyagok már csak alig-alig elegendők és a természet már nem tud ellátni bennünket (88). Cyprianus is felpanaszolta, hogy a földteke túltelített és a világ túlnépesedett (89). Az ipari korszakban ásványi nyersanyagforrásainkat eddig soha nem látott mértékben termelik ki. Néhány generáció élte fel azokat a természeti kincseket, amelyek évmilliók alatt képződtek, és figyelmen kívül hagyta, hogy az elkövetkező nemzedékek üres raktárakat és hatalmas szeméthegeket örökölnek majd. A természetben a körforgás törvénye uralkodik. A víz, a növények és az állatok jönnek és mennek. A középkorban a gazdaság használta ezt a természetes körforgást. Abban az időben a szél, a víz és a fa volt az energia forrása. Napjaink gazdálkodása az energiát mindenekelőtt olyan ásványi forrásokból nyeri, amelyek nem termelődnek újra. A régi energiaforrások már nem elégségesek.

Még rosszabb – állítják sokan –, hogy a fizikai, vegyi és technológiai folyamatok tönkretették a tájat, megmérgezték a talajt, károsították a biológiai körforgást, elpusztították a növénytakarót és nem ritkán az éghajlatot is negatívan befolyásolták.

A keresztény álláspont szerint az ember viszonyának a látható teremtéshez a következő alapelveken kell nyugodnia:

1. A természet elpusztítása és eltorzítása ellentmond a látható teremtés keresztény értelmezésének.
2. Fel kell ébresztenünk és meg kell szilárdítanunk az egyének és a népek természettel szembeni felelősség tudatát.
3. Nem a teológia, hanem a szaktudományok illetékesek azon kérdés megválaszolásában, hogyan hárítható el a természet pusztítása és szennyezése, és hogy miképpen tudjuk megelőzni az atomenergia romboló hatását. Helytelen volna az atomenergiát démoni hatalomként kezelni. Azok pedig, akik hódolnak a „vissza a természethez” romantikus eszméjének, ne felejtsek el, hogy akkor a mai NSZK területén annyi ember élhetne, mint 1500

évvel ezelőtt, vagyis körülbelül 700000 (90).

XII. Az újraelosztás rendszere

A modern ipari államokban a nemzeti termék eredeti elosztásának korrekciója az adók és a társadalombiztosítási járulékok révén jelentős szintet ért el. A két világháború révén emberek milliói jutottak nyomorba, saját hibájukon kívül eső okból. Ezen felül a piaci mechanizmus nem tudja kiküszöbölni az élet normális kockázatait, úgy mint a betegséget, a rokkantságot, az öregkort stb. Itt ösztársadalmi intézményekre van szükség. Ezért eleve helytelen a szociális biztonság rendszerét általánosságban a degeneráció és az eltömegesedés jelenségeként és egyéni felelősségvállalás hiányaként feltüntetni.

Mindamellet a mindenről gondoskodó állam felé mutató tendencia nyugtalanító. A katolikus társadalmi tanítás az ember érdekében kiáll az egyéni felelősség erősítéséért és az igények bejelentésére irányuló beállítódás meghaladásáért. Hosszú távon a nemzet nem költhet többet, mint amennyit munkája révén megtermelt. Egyes országokban, pl. az USA-ban (91), Franciaországban (92) az utóbbi időben nő az egyéni felelősséggel szemben megmutatkozó megértés, és visszaszorul az állami gyámkodás.

MÁSODIK RÉSZ

A KÖZPONTI IRÁNYÍTÁSÚ GAZDASÁGI RENDSZEREK A KATOLIKUS TÁRSADALMI TANÍTÁS TÜKRÉBEN

Első fejezet

A központi irányítású gazdasági rendszer mint ideáltipikus modell és mint történeti valóság

I. A központi irányítású gazdasági rendszer mint ideáltipikus modell

1. Ideáltípusként tekintve a központi irányítású gazdaságot a piacgazdaság szerkezeti jegyeinek eltávolítása jellemzi. Nem egyének rendelkeznek a termelési eszközökkel. A keresletet és kínálatot nem szabályozza a piaci verseny. Nincs tér az egyének nyereségre való törekvéseire. A korlátlan hatalommal felruházott központi adminisztráció készíti el a gazdasági terveket, amelyek részleteiben szabályozzák a termelést, a technikai folyamatot és a nemzeti termék elosztását, és ez kötelező érvényű az egész gazdasági folyamatra. Marx azt állította, hogy a központi irányítású gazdaságok mindenütt a világon a dialektikus materializmus törvényének megfelelően érvényre fognak jutni. Minél jobban fejlődik valamely országban a technika és a gazdaság, szükségszerűen annál inkább nő „a nyomor, az elnyomás, a szolgaság, az elfajzás, kizsákmányolás, de a munkásosztály ... felháborodása is”. „A kapitalista burkot szétrepesztik”. Marx elemzése szerint a kapitalizmusból a marxista szocializmusba vezető dialektikus ugrás először az igen fejlett ipari országokban, Angliában, az USA-ban és Németországban megy majd végbe. Valójában az agrárországokban, Oroszországban, Lengyelországban, Romániában, Bulgáriában, Kínában stb. került hatalomra a marxizmus, mégpedig a fegyverek erejével és nem a dialektika révén.

A dialektikus materializmus a gazdasági rendszernek olyan jelentőséget tulajdonít, hogy az meghatározza a társadalmi lét egészét. Marx Károly azt állítja, hogy „az ideológiai felépítmény” „jogi, politikai, vallási, művészi és filozófiai tartalmait” a gazdasági viszonyok „hordozzák”, „határozzák meg”, „végső instanciájukban meghatározzák”, „napvilágra hozzák”, „áthelyezik”, „átteszik”, átalakítják”, és „kitermelik”. Marx és Engels szerint a szellemi tartalom a gazdasági tartalomból ered: a társadalmi viszonyok „nemes formája”, melyek ennek okai is (93). Mindezen megfogalmazások homályosak, egyoldalúak és erősen megkérdőjelezhető egyszerűsítések, ahogyan a dialektikus materializmus tételei általában is.

A kapitalizmus összeomlása után olyan korszak következik, amelyre kétes fény vetül: a kapitalista társadalomból a kommunista társadalom között forradalmi átmenet vezet át az előzőből az utóbbiba. Ez az időszak a politikai átmeneté, amelyben az állam semmi más nem lehet, csak a proletariátus forradalmi diktatúrája (94). Csak a kapitalista országok felett aratott teljes győzelem után kezdődhet meg a különféle fejlődési korszakokról kialakított marxista elmélet szerint a paradicsomi kommunizmus mint a befejező fázis. Marx is tartózkodó volt a

végző fázis részletes leírását illetően. Ő ezt az állapotot a szabadság valódi birodalmának nevezi. Az együttműködés és a föld közös tulajdona alakítja az emberiséget a szabad emberek társulásává. Ezután a társadalom valóban a zászlójára írhatná: „Mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint” (95). Új korszak kezdődik tehát. Mindenki számára lehetővé válik – jövendölte Marx -, hogy „ma ezt, holnap azt tegyem, reggel vadászom, délután halászom, este állattenyésztéssel foglalkozom, ebéd után kritizáljak, ahogy éppen kedvem tartja” (96). Lenin is hitt ebben a világiasított messianizmusban. „Ekkor tárva-nyitva lesz az első szakasztól ... a későbbi szakaszokhoz ... vezető kapu”. Tisztában volt vele, hogy a burzsoá tudósok kigúnyolják és „puszta utópiának” tekintik a tant, hogy minden polgártárs „munkateljesítményének ellenőrzése nélkül ... annyi szarvasgombát, autót, zongorát és egyebet kap, amennyit csak kíván (97). 1961. október 18-án Hruscsov is megkockáztatta a jóslatot, hogy a kommunista társadalom „a maga kimeríthetetlen bőségszarujával” „alapvonalában” az elkövetkező húsz évben felépül.

Herbert Marcuse is hitt a nagy „felszabadulásban” és az „új emberben”, aki „már nem a többé vagy kevésbé önkényes képzelet szülötte, hanem – majdnem azt mondanám – levezethető lesz a termelőerők helyzetéből” (98). Jürgen Habermas kifejezte véleményét, hogy a szocialista közösségben a hatalom túlkapásai megelőzhetőek lennének, ha az „általános, uralommentes viták elvét” alkalmaznák (99).

2. Meglepő, bár érthető tény, hogy a társadalomreformerek általában előnyben részesítik a központi irányítású gazdasági rendszereket, amikor az eszményi gazdasági rendszereket vázolják fel. Ez feltehetően azzal függ össze, hogy a tervezés, a rendezés és a szabályozás vonzóbbnak tűnik mint az önérdék és a verseny. És ahogyan Clodovis Boff írja, a „felszabadítási teológia” képviselői számára is többé-kevésbé kifejezetten a szocializmus áll a történelmi tervezet láthatárán (100), mert „a demokratikus és szocialista társadalom ... jobb objektív feltételeket kínál” annak biztosítására, hogy „az egyház teljes mértékben kifejezésre juttassa katolicizmusát” (101).

II. A központi irányítású gazdaság mint történelmi valóság

Az iparosodás előtti korban a központi irányítású gazdaság csak ritkán alakult ki az állam gazdasági rendszereként. Talán a Kolumbusz előtti inka birodalmat említhetnénk, ahol mezőgazdasági kollektívizmus és államszocializmus uralkodott. Már az inkák előtti korban piaci szövetkezetekbe szerveződtek a falvak. A hatalom megszerzése után az inkák meghagyták a mezőgazdasági kollektívizmust és erre építették fel központi, államszocialista rendszerüket (102). Az áttekinthető tartományi és járási felosztás a lakosoknak százas, ezres és tízezres csoportokba való következetes beosztásával együtt lehetővé tette a lakosság tervszerű bevetését nyilvános munkákra. Az inkák neves hadiútjait állami robotban építették, szintúgy az erődöket, templomokat és palotákat is. De az inka birodalomban nem volt teljes az államszocializmus. A földbirtok három tulajdonosé volt: a templomé, az inkáké és a falu törzseié. Az egyetlen megtűrt magánvagyon a ház, a házi eszközök és a mezőgazdaságból nyert termés volt. Az inka birodalom bonyolult államszocialista rendszere nem tűrt meg semmiféle zavaró tényezőt. Szigorú büntető jogszabályok védték az államot és annak rendjét. Halálbüntetés járt lázadásért, az árulásért, a napisten káromlásáért, a felségsértésért, a raktárak felgyújtásáért, a hidak lerombolásáért és a öntözőrendszerek megrongálásáért. A henyélés is megtorlandó vétség volt.

1917 óta számos állam vezette be a központi irányítású gazdasági rendszert, köztük elsőként a Szovjetunió. Mindamellet a *totális* kommunista típusú irányítás eddig sehol sem bizonyult lehetségesnek, még a Szovjetunióban sem. A „mindenki képességei szerint, mindenkinek szükségletei szerint” jelmondat a szovjet zászlókra sincs kiírva. Még mindig léteznek bérek, a prémiumok és teljesítménypótlékok stb., amelyeket „kapitalista csökevényként” tulajdonképpen el kellene vetni. Lenin egyszer kijelentette: „Az állam teljes gazdasági rendszerének átalakítása egy óriási géppé és gazdasági szervezetté, amely úgy működik, hogy emberek százmilliói irányíthatóak egy egyetlen terv szerint, ez az a gigantikus szervezési cél, ami a mi feladatunk.” (103). A kapitalista rendszerhez hasonlóan mindenki megkapja a teljesítménye szerinti bérét, így az egyik ember gyakorlatilag többet kap mint a másik. Lenin kénytelen volt elismerni, hogy a bolsevik munkás sajnos még „nagyon-nagyon messze van” attól a bolsevik munkaétosztól, amelyik „a közjóért folytatott munka szokásából” fakad, és az embereket arra készíti, hogy „előzetesen meghatározott normák nélkül, a bérré áhítozás és bérmegállapodás nélkül” önzetlenül a köz javáért dolgozzanak. Ezért kell az embereket kényszeríteni a munkára. „Le ... azokkal, akik munkakerüléssel próbálkoznak!... Soká éljen a munkafegyelem és a szorgalom!... Legyen örök dicsőség azoknak, akik most munkások millióit lelkesítik!” (104) Lenin drasztikus fenyegetéssel folytatja: „egyik városban ... féltucat munkakerülőt .... fognak börtönbe vetni. A másik városban velük fogják tisztíttatni az illemhelyeket. A harmadikban sárga személyi igazolványt adnak nekik a börtönből való szabadulásuk után, hogy a nép mindaddig szemmel tarthassa ezeket a veszélyes elemeket, amíg meg nem javulnak. A negyedikben minden tíz személyből egyet a helyszínen agyon fognak löni, ha munkakerülés vétségében bűnösnek találják őket. Az ötödikben a különféle módszerek kombinációját fogják alkalmazni” (105).

Csernyenkó temetésén mondott gyászbeszédében a Szovjetunió új párttitkára, Mihail Gorbacsov kijelentette, hogy ragaszkodik a központi irányítású gazdasághoz, és ellene van mindennek, ami „ellentmond a szocialista életformának”. A gazdaság teljesítőképességének növekednie kell, nem utolsósorban azért, hogy a béreknek a munka eredményével az eddigiekénél még jobban összhangban kell lenniük (106). 1920-ban N. I. Buharin-Jevgenyij és A. Preobraszenszkij megjelentették „A kommunizmus ábécéje” című művüket (107), amelyben a következőket írták: „Most a munkások vannak a hatalmon és pártjuk a kormányzó párt.” A „demokrácia új kiteljesedett formáját értük el, a proletár demokráciát. A szovjetek kongresszusában többé nem hivatásos szószátyárok ülnek, hanem a dolgozók.” (Még ez sem volt igaz, mivel a kongresszusban az értelmiségiek voltak többségben.) A kommunista igazságszolgáltatás „a munkástöbbség bíraskodása a kizsákmányoló kisebbség tagjai felett”. Mindezek ma üres szólamok, nem is beszélve arról, hogy „A kommunizmus ábécéje” két szerzőjét Sztálin parancsára megölték. A Szovjetunió számos tudósának és művészeinek tiltakozása a lelkiismeret feljajdulása az erőszak uralma ellen, amelyet - amint Alexander Szolzsenyicin megjegyezte -, a tömegeket egy elenyésző kisebbség, különösen a társadalom söpredéke jólétének vétkes kiszolgálására használnak fel (108). A szabadság utáni vágyat, amely az elmúlt évtizedekben Közép-Európa szovjet megszállás alatt lévő részein - az NDK-ban, Csehszlovákiában, Magyarországon és Lengyelországban - egyre erősebben jutott kifejezésre, erőszakkal fojtották el.

Néhány kommunista országban - mindenekelőtt Jugoszláviában és Magyarországon – egy idő óta azon igyekeznek, hogy rugalmasabbá tegyék a központi irányítású gazdaságot, és megengedik az állami vállalatok közötti versenyt valamint bizonyos gazdasági döntéseket az üzemek szintjére helyeznek. Ez a „konkurencia-szocializmus” kétségkívül fel tud mutatni néhány eredményt, de a Szovjetunió gyanakvó pillantásai kísérik. A Pravda nemrég ismételt figyelmeztetéseket fogalmazott meg a revizionizmussal és a nemzeti kommunizmussal kapcsolatban. Hivatkozás történt az állami ellenőrzés és a központi irányítás súlyának csökkentésére a piaci verseny és a magánszektor kiterjesztése ellenében (109).

Egyrészt néhány szocialista országban kísérletet tettek a piacgazdaság egyes elemeinek a központi irányítású gazdaságba történő integrálására, másrészt a nyugati országokban az állami gazdaság-, pénzügy- és szociálpolitika eszközeivel átfogó rendező és módosító szándékkal beavatkoznak a piacgazdaságba; itt felmerül a kérdés, hogy ez a két gazdasági rendszer bizonyos közeledéséhez vezet-e. De a Szovjetunió szemléletmódjának tükrében ez az elképzelés és hasonló „konvergenciaelméletek” alighanem minden alapot nélkülöznek.

Második fejezet

A központi irányítású gazdasági rendszer értékelése a katolikus társadalmi tanítás szempontjából

I. Néhány különbségtétel

Ugyanúgy mint a piacgazdaságban, a katolikus társadalmi tanítás a központi irányítású gazdaságokban is az embert helyezi előtérbe. Megvalósítja-e a központi irányítású gazdaság a gazdasági tevékenység célját, nevezetesen a javak és szolgáltatások biztosítását az emberek számára? Óvják-e az ember szabadságát és méltóságát? A katolikus egyház az első századok óta tárgyalja azt a kérdést, hogy a központi irányítású gazdaság összeegyeztethető-e a keresztény lelkiismerettel. Az eredményeket három címszó alatt foglalhatjuk össze.

1. A paradicsomi kommunizmus

Néhány egyházatya és teológus lehetségesnek tartotta, hogy a bűnbeesés nélkül kialakult volna a magántulajdon nélküli közös gazdálkodás, vagyis a paradicsomi kommunizmus egy formája. Itt jól kivehető a sztoicizmus hatása. Seneca úgy vélte, hogy az első emberek romlatlanul követték a természetet. Minden közös volt. „Azután megjelent e jól elrendezett viszonyok között az emberi kapzsiság. ... Bőség utáni vágyában az ember mindent elveszített” (110). Neves egyházatyák ehhez hasonló tanokat hirdettek. Szent Ambrus például azt írta, hogy Isten a földet az embereknek közös tulajdonként adta; a magántulajdont a birtoklásvágy hozta létre (111). A keleti egyházon belül Aranyszájú Chrysostomus János konstantinápolyi pátriárka ugyanezt a tant hirdette: Isten „egy és ugyanazon földet adta mindenkinek”. A béketlenség azzal kezdődött, hogy az ember „az enyém és a tied rideg szavát szájára vette” (112).

Feltételezhetjük, hogy azok az emberek, akik a paradicsomi állapotban éltek, nem elégedtek volna meg a sáskával és a vadmézzel, hanem közös tervezéssel megkezdték volna oly mértékben leigázni a földet, amit aligha tudunk elképzelni. Ez így történhetett volna, mert - amint azt Aquinói Szent Tamás megjegyzi -, a kapzsiság széthúzó szelleme a paradicsomban hiányzott volna, így a közös gazdálkodás a viszálykodás veszélye nélkül lehetséges lett volna (113).

2. Család és kolostor

A bűnbeesés után a központilag irányított gazdaság veszedelmes következmények nélkül csak kisebb, jól áttekinthető közösségekben valósítható meg.

a) *Minden családnál* - és különösen a földművesek, a kézművesek és kereskedők családjainál - megvannak a központi irányítású gazdaság elemei. Az élet, nevelés, munka és megélhetés közösségeként a család normális esetben védve van a hatalmi visszaélésekkel szemben, még ha a tapasztalatok szerint az apai vagy anyai tekintély túlkapásokhoz és a gyerekekkel való rossz bánásmódhoz is vezethet.

b) *Minden kolostornak* a jeruzsálemi szent gyülekezethez kell hasonlónak lennie. Az összefogó erő a teljes önkéntesség, amely a szegénység, a nőtlenség és az engedelmesség fogadalmában nyilvánul meg. Gazdasági viszonyait tekintve a kolostor központi irányítás alatt van: a Szent Benedek által megszövegezett rendi regula kimondja: „minden legyen mindenki közös tulajdona ..., és senki se mondjon bármit is sajátjának ... Ragaszkodunk az írott szóhoz: mindenki szükségletei szerint legyen ellátva ... Akinek kevesebbre van szüksége, adjon hálát az Úrnak ... Akinek nagyobbak az igényei, legyen alázatos a gyengesége miatt ... és így a kolostor minden tagja éljen békességben (114). A német lovagrend szabályai rögzítik, hogy „a kommandátor intézzon mindent. Legyenek rábízva a ház és a testvérek gondjai. A főszakács, a pincemester, a halázmester és az erdész az ő irányítása alá tartozik”. Senkinek sem lehet saját tulajdona. Ha például valamelyik testvér meghal és cellájában meg nem engedett tulajdont találnak, „holttestét kiteszítják, és valahol kinn a mezőn földelik el” (115).

c) Időnként felvetődik a kérdés, hogy nagyobb közösségek, így a *keresztény közösségek* lehetnek-e központi irányítású gazdasági képződmények. Aranyszájú Chrysostomus János egyik konstantinápolyi prédikációjában így vélekedett: „Ha minden férfi és nő átadná pénzét és földjeit, birtokait és házait, úgy vélem, ez egymillió font aranyat hozna, sőt talán ennek még két-háromszorosát is kitenné. Konstantinápolyban – az itt élő idegeneken és zsidókon kívül - hozzávetőleg százezer keresztény lakik, közülük ötvenezer szegény. Milyen egyszerű volna ellátni a szegényeket az élethez szükséges javakkal.” Talán azt mondanád: „De mit tegyünk, ha mindent feléltünk?” Aranyszájú Chrysostomus János erre azt feleli: „Valóban azt hiszed, hogy ezt a roppant gazdagságot fel lehet valaha élni?” Észrevéve e megjegyzése miatt a hallgatóságban támadt nyugtalanságot, a pátriárka csillapítóan hozzáfűzte: „Ezt csak elméletben értem. Senkinek sem kell aggódnia, sem a gazdagnak, sem a szegénynek” (116).

d) A bűnbeesés után az *állam* egyetlen gazdasági rendszere csak a magántulajdonon alapuló szociális piacgazdaság lehet. A központi irányítású gazdaság veszélyezteti az ember szabadságát és méltóságát.

II. Indoklás

A katolikus társadalomtudománynak a központi irányítású gazdaságokkal szemben a következő kételyei vannak:

1. Az egyéni felelősség és a kezdeményezés megszűnik

A piacgazdaságban minden háztartás és minden vállalat saját terveinek megfelelően dolgozik. Ez egybevág az ember egyéni rendelkezési szabadságával és önállóságával. Amint a második vatikáni zsinat hangsúlyozta, a magántulajdon - beleértve a termelőeszközökét is - hozzátartozik „a személy önkifejezéséhez”, megadja „a személyes és családi önrendelkezéshez szükséges teret”, és egyben „úgy kell tekinteni, mint az emberi szabadság udvarát” (117). A megszámlálhatatlan egyéni terv koordinálását a piac hajtja végre a kereslet és kínálat egymásra hatásával és a pénz - mint közös elszámolási egység - közreműködésével. Így a piacgazdaság az alkalmazkodás folyamata (118). De ez nem zárja ki, hogy a piacgazdaságban az egyedi tervek adatokra és folyamatokra támaszkodjanak, melyek egymásra hatása koordinációhoz vezet.

Ezzel ellentétben a központi irányítású gazdaságban megszűnik a rendelkezési jog és az egyéni kezdeményezés, úgyhogy az államnak folyamatosan küzdenie kell a hanyatlás és munkakerülés ellen, be kell vezetnie a munkakényszert vagy a piacgazdaság olyan elemeit, mint a bérek és a prémiumok. V. A. Karpinszkij találóan jellemzi ezt a helyzetet, amikor azt írja, hogy a prémiumok, oklevelek, kitüntetések, jelvények és érmek „nagyon fontos nevelési eszközök” a „munkások ösztönzésére és lelkesítésére, munkafeladataik fegyelmezett és lelkiismeretes elvégzésére és a munkaterv teljesítésére és túlteljesítésére”. Ezzel magyarázható, hogy a Szovjetunió minden üzemében vannak olyan munkások, akik „200, 300”, sőt néha „1000 %-kal” teljesítik túl a terveket (119). Aquinói Szent Tamás szerint a kommunisztikus gazdasági rendszer legjobban úgy valósítható meg, hogy a dolgozókat rabszolgává süllyesztjük, akiket tetszés szerint alárendelhetjük a központi igazgatásnak (120). Adam Smith a következő megjegyzést tette: A rabszolgákkal végeztetett munka mindenkor tapasztalata, hogy még akkor is, ha csak a megélhetésük költségeit kell fedezni, „végeredményben a legdrágább munka”, mert „aki nem vehet meg magának semmit, annak nincs egyéb érdeke, minthogy a lehető legtöbbet egyék és a lehető legkevesebbet dolgozzék” (121).

2. Óvás a tervgazdálkodást szolgáló totális bürokráciától

A központilag irányított gazdaságban az illetékességnek a piacgazdaságban szokásos elhatárolását egy szörnyszülött tervezési apparátus váltja fel, amelynek minden alá van vetve. A Szovjetunióban az összesített tervet állami törvényként hozzák nyilvánosságra, majd ezt követően lebontják a tagállamokra vonatkozóan. A tagállamok apparátusa pedig a gyárakra és a vállalatokra bontja le a terveket. „Ezen az alapon minden gyár vagy vállalat kidolgozza a saját részlegeinek tervét, amit műszaktervek formájában továbbítanak a munkacsoportokhoz és termelési normaként az egyes munkásokhoz” (122). A szovjet funkcionáriusok jól tudják, milyen könnyen léphetnek fel ebben a bonyolult bürokratikus rendszerben zavarok. Gyakran előfordul, hogy a tervet nem tudják teljesíteni. Ahhoz, hogy ezekben az esetekben ne legyen teljes fennakadás, az államnak - ahogyan J. Luginin írja - „jelentős tartalékokkal kell rendelkeznie” (123); erre már az inkák is törekedtek.

A katolikus társadalomtudósoknak komoly kétségei vannak a központi irányítású rendszerrel szemben. Nem veszélyezteti a bürokratizmus és a gazdasági tervek megghiúsulása a gazdaság valódi céljainak elérését? Nem kell nélkülözniük a polgároknak azon külgazdasági célok teljesítése érdekében, amelyeket a központi adminisztráció kijelölt?

3. A társadalmi békétlenség forrásai

Arisztotelészből kiindulva már Aquinói Szent Tamás is hangsúlyozta, hogy a dolgozó nép zúgolódni fog a kommunisztikus rend funkcionáriusai ellen. Ők, a dolgozók csekély juttatásokért kénytelenek agyonhajszolni magukat, míg a funkcionáriusok jól élnek és oroszlánrészt hasítanak ki maguknak a nyereségből (124). Mihail Ivanovics Kalinyin, a legfelsőbb tanács néhai elnöke a kollektívákba szervezett embereknek a funkcionáriusokkal szembeni elégedetlenségére akaratlanul kínált példát. Szülőfalujának egyik kolhozában tett látogatása során Kalinyin „hat-hét vezető funkcionárius társaságában” kiment a földekre. „Amint közeledtünk, a dolgozó asszonyok egyike kíséremre mutatott és felkiáltott: Mihail Ivánovics, nézd meg, hány embert hoztál magaddal a sétához a földekre, míg mi asszonyok valamennyien dolgozunk!... Miért nem adtok nekik is munkát? - kérdeztem. Nem olyan könnyű ezeket munkára fogni, felelték az asszonyok. Majd kíséremhez fordulva - köztük volt a falusi tanács elnöke, titkára, a szövetkezet elnöke, a komszomol és az oktatás vezető tisztségviselőivel együtt - azt mondtam nekik: Maguknak igazán nem árt, ha néhány hektár rostlent betakarítanak, hiszen az emberek mind a mezőn vannak, a faluban így nincs tennivaló. Ez a kijelentésem hangos tapsra készítette az asszonyokat“ (125).

4. A központi irányítású gazdaság veszélyezteteti a szabadságot és az emberi méltóságot

A központi irányítású gazdaság nagy hatalmi koncentrációt jelent, különösen, ha a modern gazdaság mérhetetlen termelési szervezetét nézzük. Ez a hatalom - az állhatatlan emberi természet következtében - ellenállhatatlan kísértést jelent a vele való visszaélésre. A *kis* családi és kolostori közösségek szintén központi irányítású gazdasági egységek, de az irányítás a szülők, illetve az apát vagy a főnökasszony kezében van. Ezekben az esetekben a hatalommal való visszaélést gyakorlatilag kizárhatjuk. Azonban az állam központi irányítású gazdasága élén álló személy vagy személyek nemcsak gazdasági hatalmat élveznek, de politikai, katonai, véleményformáló, kulturális, szociálpolitikai és rendőri hatalmat is. Mint XIII. Leó pápa megjegyezte, az az állam, amely egyedüli kenyéradó gazda, elnyomorítja az egyének épségét - fennmaradását - és méltányos szabadságát, ezért „az állam olyan társas közösség volna, amit inkább kerülni, mint óhajtani kellene” (126).

II. János Pál pápa hangsúlyozottan felhívta figyelmünket arra a tényre, hogy a marxista kollektivizmus, amely „osztályharcra” szólít fel, be akarja vezetni a „proletárdiktatúrát”, és az egész világon el akarja terjeszteni a kommunizmust, nem képes megvalósítani az „ember elsőbbségét” a „tőke mint eszköz” felett. Ebben a rendszerben a ember elsődlegesen nem a munka alanya, hanem a gazdasági és termelési viszonyok egyfajta terméke, amely az adott időszakot jellemzi. A tőke „egy másik csoport irányítása és közvetlen ellenőrzése alá kerül”, akik hatalmuk következtében uralkodnak az egész gazdaságon (127). Nem kétségbeesítő tény, hogy az egyház Lengyelországban a munkások emberi méltóságát azzal a rendszerrel szemben kénytelen megvédeni, amely valamikor azzal büszkélkedett, hogy a felszabadulást hozza meg nekik? Az ateizmus, a dialektikus materializmus és a szekularizált messianizmus elválaszthatatlan a bolsevizmus országaiban létrejött központi irányítású gazdasági rendszertől. Marx a vallást misztikus ködfátyolnak, az emberi értelem bájjitalának és a népek kábítószerének nevezte (128). Lenin kijelentette, hogy akik gondolataikban Istennel foglalkoznak, magukat a legrosszabb módon beszennyezik, mert a vallás olyan, mint az olcsó

pálinka. (129). Sztálin azt állította, hogy a világ az anyag mozgástörvénye szerint fejlődik, és nincs szüksége semmiféle világszellemre (130). A dialektikus materializmus törvényei szerint a természet az élettelenről az élő felé, míg a társadalom a rabszolgaságtól a jobbagyság felé fejlődik, utána a proletariátus irányába és végül az „új emberben teljesebbé válik”. Lev Trockij, Sztálin nagyszámú áldozatának egyike üdvrivalgásban tört ki: „Akkor majd az ember összehasonlíthatatlanul erősebb, bölcsőbb és szabadabb lesz. Teste harmonikusabb, mozgása ritmikusabb, hangja zeneivé válik. A lét formái dinamikus teátrálitást nyernek. Az átlagember Arisztotelész, Goethe, Marx szintjére emelkedik. Új csúcok emelkednek e hegygerinc fölé.”

Tragikus tény, hogy a bolsevizmus a *szláv népeket* tudta leginkább uralma alá hajtani, azokat, akik az antik görög és római világ alapjain építették fel Európát a keltákkal, a román és a germán népekkel együtt. Azt az Európát, ami a közös keresztény hitben találta meg egységét. A bolsevizmus megpróbálja elszakítani a szláv népeket a keresztény hittől és Európától. II. János Pál pápa a „Slavorum Apostoli” kezdetű enciklikájában, melyet Szent Cirill és Szent Metód születésének 1100 éves jubileuma alkalmából tett közzé, követeli, hogy a szláv népeknek tegyék lehetővé keresztény hitük gyakorlását és azt, hogy „akadályoztatás nélkül”, „lelkiismeretükkel összhangban” vallásuk szerint élhessenek (131). Legutóbb Csehszlovákia katolikus hívői két nemzeti zarándokhelyükön, Velehradban és Levocában tanúsították az egész világnak, hogy a bolsevista országokban milyen mértékű vallásüldözésnek vannak kitéve a keresztények.

JEGYZETEK :

- 1) Dominikus Banez, Decisiones de jure et justitia. Velence 1595 (1. kiadás: Salamanca 1588), qu 77 art. 1, p. 350.
- 2) Johannes de Lugo, Disputationum de Justitia et Jure Tomus II. Lugduni 1642, Disp. 26. sect. 12, Nr. 176.
- 3) Konrad Summenhart, De contractibus licitis atque illicitis, Velence 1580 (1. kiadás: Hagenaw 1500), Tract. III, qu. 65, Cor. II. p. 265.
- 4) Ludwig Molina, De Justitia et Jure (1. kiadás 1593), Tr. II, Disp. 348, Nr. 8.
- 5) Martin von Azpilcueta, Enchiridion sive Manuale confessoriorum et poenitentium, Paris 1607, c. 23, n. 80.
- 6) uo., Disp. 365, Nr. 9.
- 7) v.ö. Wilhelm Weber, Wirtschaftsethik am Vorabend des Liberalismus. Münster/Westfalen 1959.
- 8) Adam Smith, Der Reichtum der Nationen, 1776. 2. könyv, 3. fejezet és 4. könyv, 9. fejezet.
- 9) uo., 4. könyv, 2. fejezet.
- 10) vö. Alexander Rüstow, Das Versagen des Wirtschaftsliberalismus als religionsgeschichtliches Problem. 2. kiadás. Zürich 1950.
- 11) uo., 3. könyv, 2. fejezet.
- 12) „Laborem exercens” enciklika, Nr. 7.
- 13) Alexander Rüstow, Zwischen Kapitalismus und Kommunismus. In: Ordo, 2. kötet (1949), 103. és 154. old.
- 14) Max Horkheimer, Die Sehnsucht nach dem ganz Anderen. Hamburg 1970, 55. old.
- 15) Introduction Nr. 8.

- 16) Gerhart von Schulze-Gävernitz, Die industrielle Revolution. In: Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik, 66. kötet (1931), 240. o.
- 17) Adam Müller, Ausgewählte Abhandlungen. Jena, 1921, 21. old.
- 18) Peter Franz Reichensperger, Die Agrarfrage, Trier 1847, 1991. old.
- 19) Der Katholik, 10. kötet (1823), 97. sk. old.
- 20) Ausgewählte Abhandlungen, 46. sk. old.
- 21) Historisch-politische Blätter, 1. kötet (1838), 150. old.
- 22) Peter Franz Reichensperger, Die Agrarfrage, 208. sk. és 249. o.
- 23) Idézi: Paul Droulers, L'Episcopat devant la question ouvrière en France sous la Monarchie de Juillet, in: Revue Historique, 466. füzet, 1963, 346. old.
- 24) vö. Thilo Ramm, Der Frühsozialismus. Stuttgart 1956, 83. old.
- 25) Historisch-politische Blätter, 19. kötet (1847), 522. sk. old.
- 26) Historisch-politische Blätter, 25. kötet (1850), 794. old.
- 27) Historisch-politische Blätter, 19. kötet (1847), 141. old.
- 28) Historisch-politische Blätter, 19. kötet (1847), 760. old., 765. sk. old.
- 29) vö. Joseph Höffner, Adolph Kolping - Diakon des arbeitenden Volkes. In: „Die Großen Deutschen“. Berlin 1958.
- 30) Peter Franz Reichensperger, Die Agrarfrage, Trier 1847, 245. old.
- 31) „Laborem exercens“ enciklika, Nr. 7, 8, 13
- 32) Briefwechsel Marx/Engels. 4. kötet, Újranyomás Berlin 1950, 272. old. - Karl Marx gyakran volt látogatóban unokatestvérénél Aachenben és nagybátyjánál, a gyáros Leonhard (Lion) Philipsnél Zalt-Bommelben (Hollandia). A Philips holland-zsidó család a „Philips-Művek“ alapítóihoz tartozott, (F. J. Raddatz, Karl Marx. Hamburg 1975, 528. old.). „A Karl Marx és a Philips család tagjai közötti levelezés máig nem hozzáférhető a nyilvánosság számára.“ (Herbert Lepper, Sozialer Katholizismus in Aachen. Mönchengladbach 1977, 129. old.).
- 33) Andreas Müller, Der Konflikt um die Theologie der Befreiung. Szerkesztette Köln Város Katolikus Bizottsága, 1985, 4. old.
- 34) Karl Marx, A tőke, Budapest 1955, 3. kiadás, 346. old.
- 35) vö. Wiard von Klopp, Die sozialen Lehren des Freiherrn von Vogelsang. 2. kiadás St. Polten 1938, 287. sk. old.
- 36) Franz Hitze, Kapital und Arbeit. Paderborn 1880, 442. sk. old.
- 37) vö. K. Paul Hensel, Ordnungspolitische Betrachtungen zur katholischen Soziallehre. In: Ordo, 2. kötet (1949), 229. skk. old.
- 38) Goetz Briefs, Grenz-moral in der pluralistischen Gesellschaft. In: Erhard-Festschrift. Frankfurt/M. 1957, 108. old.
- 39) Enciklika „Mater et Magistra“, Nr. 40, 65.
- 40) Enciklika „Quadragesimo anno“, Nr. 85.
- 41) Arbeiterfrage und Christentum. In: Kettelers Schriften. 3. kötet, 1911. 56. skk. old.
- 42) Franz Hitze, Die soziale Frage und die Bestrebungen zu ihrer Lösung. Paderborn 1877, 214., 217. old.

- 43) Verhandlungen der 15. Generalversammlung der katholischen Vereine Deutschlands. Frankfurt 1863, 264. skk. old.
- 44) vö. Franz Müller, Franz Hitze und sein Werk. Hamburg-Berlin-Leipzig 1928. 127. old.
- 45) Enciklika „Laborem exercens“, Nr. 14.
- 46) A beszéd szövege in: Anton Retzbach, F. J. von Buß, 1928.
- 47) Peter Franz Reichensperger, Die Agrarfrage, 245. sk. old.
- 48) uo., 253. skk. old.
- 49) Adam Müller, Ausgewählte Abhandlungen. Szerkesztette Jakob Baxa, Jena 1921, 69. sk. old.
- 50) Walter Vogel, Bismarcks Arbeiterversicherung, Braunschweig 1951, 133. sk. old. és 154. old.
- 51) A. Rüstow, in: Junge Wirtschaft, 1960, Nr. 2, 5. old.
- 52) A. Rüstow, in: Junge Wirtschaft, 1960, Nr. 2, 5. old.
- 53) Enciklika „Laborem exercens“, Nr. 8, 12.
- 54) Az Egyesült Államok püspökei dokumentumának tervezete „Die katholische Soziallehre und die amerikanische Wirtschaft“, Nr. 242 és 248.
- 55) G. Weisser, in: Handbuch sozialdemokratischer Politik. Mannheim 1953. 64. old.
- 56) vö. Wilhelm Weber, Christlicher Sozialismus,? 7-es füzet „Kirche und Gesellschaft“, Mönchengladbach 1974.
- 57) Gaudium et spes, Nr. 63.
- 58) Enciklika „Quadragesimo anno“, Nr. 75.
- 59) Enciklika „Mater et Magistra“, Nr. 175 sk.
- 60) Enciklika „Quadragesimo anno“, Nr. 88.
- 61) Enciklika „Mater et Magistra“, Nr. 58.
- 62) uo., Nr. 57.
- 63) De restitutione et contractibus. Ingolstadt 1581, 194. old. és 222. old.
- 64) Summula, Velence 1581, 418. old.
- 65) Commentarius in totam II. II. S Thomae, 538. old. - vö. Joseph Höffner, Wirtschaftsethik und Monopole im 15. und 16. Jahrhundert. 2. kiadás. Darmstadt 1969.
- 66) Enciklika „Quadragesimo anno“ Nr. 43.
- 67) Enciklika „Quadragesimo anno“, Nr. 42.
- 68) Schriften des Vereins für soziale Politik, 88. kötet (1900), 257. skk. old.
- 69) Summa theologica, II. II. qu. 77, a. 4. c.
- 70) De Justica et Jure (1. kiadás 1593) Tract. II. Disp. 339, Nr. 2-6.
- 71) Peter Koslowski, Ethik des Kapitalismus (A Walter-Eucken-Intézet előadásainak és tanulmányainak 87-es füzet), Tübingen 1982, 62. old.
- 72) Enciklika „Laborem exercens“, Nr. 13-14.
- 73) uo., Nr. 20.

- 74) Robert Dvorak, Technik, Macht und Tod, Hamburg 1948. 45. skk. old.
- 75) Friedrich Georg Jünger, Die Perfektion der Technik (1946). 2. kiadás, Frankfurt a. M. 1949, 19. skk. old.
- 76) Hans Sedlmayr, Verlust der Mitte, Salzburg 1948, 139. skk. old.
- 77) Constantin Virgil Gheorghiu, 25 Uhr, 3. kiadás, Stuttgart 1951, 62. skk. old.
- 78) Herbert Marcuse, Der eindimensionale Mensch. Neuwied 1967, 159. old.
- 79) Enciklika „Laborem exercens“, Nr. 5.
- 80) Papst Johannes Paul II. in Deutschland. Predigten und Ansprachen. Bonn 1980, 31. old.
- 81) Enciklika „Laborem exercens“, Nr. 5.
- 82) „Gaudium et spes“, Nr. 26.
- 83) Idézi: Gide-Rist, Geschichte der volkswirtschaftlichen Lehrmeinungen. Jena 1921, 257. old.
- 84) Enciklika „Laborem exercens“, Nr. 17.
- 85) Az Egyesült Államok püspökei dokumentumának tervezete „Die katholische Soziallehre und die amerikanische Wirtschaft“, Nr. 134, 269, 283.
- 86) Enciklika „Mater et Magistra“, Nr. 157.
- 87) Enciklika „Laborem exercens“, Nr. 18.
- 88) „onerosi sumus mundo, vix nobis elementa sufficiunt ..., dum iam nos natura non sustinet“: Tertullianus, De anima, c. 30. In: Tertulliani Opera. Prag-Wien-Leipzig 1890, 350. old.
- 89) „cum iam refertus est orbis et mundus impletus“: Cyprianus, De habitu virginum, c. 23.
- 90) vö. Meyers Enzyklopädisches Lexikon, 6. kötet (1972), 529. old.
- 91) vö. Guy Sorman, La Revolution conservatrice americaine. Paris 1984.
- 92) Guy Sorman, La Solution liberale. Paris 1985.
- 93) vö. Karl Marx, A politikai gazdaságtan bírálatához. Budapest 1965, 6-7. old.
- 94) Karl Marx, A gothai program kritikája. Budapest 1969. 29. old.
- 95) uo., 19. old.
- 96) Karl Marx és Friedrich Engels, A német ideológia, Budapest, 1960, 34. o.
- 97) Lenin, Ausgewählte Werke, 2. kötet Moszkva 1947, 232. old.
- 98) Herbert Marcuse, Professoren als Regenten? In: Der Spiegel, 35. szám, 1967, 115. old.
- 99) Jürgen Habermas, Technik und Wissenschaft als „Ideologie“, 119. old.
- 100) Clodovis Boff, Die kirchliche Soziallehre und die Theologie der Befreiung. In: Consilium, 1981. 777. old.
- 101) Leonardo Boff, Die Neuentdeckung der Kirche. 2. kiadás, Mainz 1980, 74. old.
- 102) vö. Luis Eaudin, L'Empire socialiste des Inka. Paris 1928.
- 103) Lenin, Ausgewählte Werke II. Moszkva 1947, 333. old.
- 104) uo., 646, 666. sk. old.
- 105) uo., 297. old.
- 106) vö. a tudósítással a Neue Zürcher Zeitungban 1985. július 7/8.

- 107) Egy újabb kiadás Boris Meissner bevezetőjével a Manesse Kiadóban jelent meg, Zürich 1985.
- 108) vö. Neue Zürcher Zeitung 1974. június 4.
- 109) vö. a tudósításokkal a Neue Zürcher Zeitungban 1985. július 6 és 7/8.
- 110) „multa consupiscendo, omnia amisit“: L. A. Senecae Opera, 2. kötet, Ep. 90.
- 111) Exposito in Ps. 118, Sermo 8,22 (Migne PL 15, 1303).
- 112) „tuum et meum frigidum hoc verbum“. In Ep I ad Tim., hom. 12,4 (Migne PG, 62, 562 sk.).
- 113) Summa Theol. I. 98. 1 ad 3.
- 114) Mönchregel des heiligen Benedikt, 34. fejezet.
- 115) Konrad und Tony Gatz, Der Deutsche Orden. Wiesbaden 1936, 120. old.
- 116) In Acta Apost., hom. 11,3 (Migne PG 60, 97).
- 117) Gaudium et spes, Nr. 71.
- 118) vö. Walter Eucken, Die zeitliche Lenkung des Wirtschaftsprozesses und der Aufbau der Wirtschaftsordnungen. In: Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik, 159. kötet (1944), 206. old.
- 119) W. A. Karpinskij, Das Sowjetland: Die Gesellschafts- und Staatsordnung. Berlin 1946. 146. sk. old.
- 120) In Pol. II., 4.
- 121) Adam Smith, Der Reichtum der Nationen, 1. kötet, Lipcse 1924. 3. könyv, 2. fejezet.
- 122) J. Luginin, Die Sowjetindustrie, Berlin 1947, 42. old.
- 123) uo., 50. old.
- 124) „qui plus laborant, murmurarent de majoribus, quod parum laborantes multum acciperent, ipsi autem e contrario minus acciperent plus laborantes“: In Pol. II. lect. 4.
- 125) Mjij. Kalinin, Die Macht des Sowjetstaates. Berlin 1946, 15. old.
- 126) Enciklika „Rerum novarum“, Nr. 10.
- 127) Enciklika „Laborem exercens“, Nr. 13-14.
- 128) Das Kapital I, Berlin (1947), 85. és 653. old. és: „Deutsch-Französische Jahrbücher“, 1844, 72. old.
- 129) Lenin, Ausgewählte Werke II. Moszkva 1947, Seiten 788, 790.
- 130) Stalin, Über dialektischen und historischen Materialismus. In: Stalins Werke, 649. sk. old.
- 131) Enciklika „Slavorum Apostoli“, 1985. június 2, Nr. 30.